

“Azadlıq nitqləri” – azadlıq üçün təhlükəli olan bir mühitdə heç kimi qızıqdırmadan, heç kimə ziyan vurmadan, təmənnəsiz, təvazökar, məsuliyyətli, insafli və tamamilə dinc mübarizə metodlarını tapmaq cəhdidir. Müəllif bu silsiləni hardasa nitq kimi söylədiyinə görə yox, yazı üslubuna görə nitqlər adlandırır.

Redaktor: Hikmət Sabiroğlu

Operatorlar: Səidə Hüseynova,
Narınqül Əliyeva

Bakı, Qanun – 2010

Kitabdakılar:

Olan azadlıqların hesabına
Azadlıq uğrunda müqəddimə
Siz azadlıq uğrunda mübarizə aparırsınız
Azadlığa həsr olunan ömrün alternativini
Mənim əzizlərim
Azadlıq və intizam
Ayıl, ayıl, Şah İsmayıl
Azadlığa sadıq qalmaq
Azadlığın tərəfinə keç
Görməmişlik və mübarizə
Başqalarının azadlığı, öz azadlığın
Azadlıq və ölüm
Qazanc
Ümid

Müəllif haqqında məlumat:

Azər Qaraçənli (Əliyev Azər Ağa oğlu) 1973-cü ildə Bakı şəhərində doğulub. 1990-cı ildə 265 saylı orta məktəbi, 1995-ci ildə Məmmədəmin Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin sosial elmlər və psixologiya fakültəsini bitirib. 1995-1997-ci illərdə hərbi xidmətdə olub. 1992-1993-cü illərdə rus dilindən etdiyi tərcümələrlə mətbuatda çıxış edib. 1993-cü ilin sonlarından jurnalistika sahəsində çalışır. “Azadlıq” (1993-1995, 1998), “Yeni Müsavat” (1998-2000), “Avropa” (2000-2003) qəzetlərində işləyib. 2004-cü ildən “İnternyus Azərbaycan” İctimai Birliyinin layihəsi olan “Mediaforum.az” xəbər saytının baş redaktorudur.

“Azadlıq nitqləri” silsiləsindəki yazılar ilk dəfə 2009-cu ilin noyabr-dekabr aylarında “Mediaforum.az” saytında dərc edilib.

Azadlıq nitqləri

(essələr)

*Bu kitabı anam Gülzara həsr eləyirəm.
Pasportunda onun adı Mələkdi. Mən onun
İlahi pasportunda da bir mələk olduğuna
inanıram.*

Olan azadlıqların hesabına

Azadlıq olmayan yerdə də hansısa azadlıqlar olur. Bu istər-istəməz belə alınır, çünki azadlıq əbədidir, onun təbiətində ölmək yoxdu, onu nə qədər boğsalar da, yenə hardasa kəsik-kəsik nəfəs alıb yaşayacaq, tam sıradan çıxmayacaq. Bu baxımdan azadlıq – yaşadığına görə kimsəyə borclu deyil, çünki o onsuz da öləndeyildi. Əbədi olmaq – həmişə olmaq deməkdi, azadlıq da əbədidir, deməli, o həmişə var, həmişə də olacaq, buna görə heç kimə də minnəti yoxdu. Ancaq kimlər ki, azadlığın tərəfində durublar, kimlər ki, onu lap yaxşı yaşatmağa çalışıblar, indi də çalışırlar, sağ olsunlar, onlar əbədiyyətlə məşğuldular, bundan gözəl məşğuliyyət ola bilməz.

Azadlığın tərəfində duran adam təmkinli olmalıdı, başa düşməli ki, o, onsuz da məğlub olmayacaq, onun qələbəsi – təkəcə elə azadlıq əbədi olduğuna görə – əvvəldən məlumdu, labüddü, ona görə çox da tələsməyə, darıxmağa dəyməz, hirslənib özündən çıxmağa ehtiyac yoxdu. Azadlığın tərəfində duran adam bir az arxayın bəndə olmalıdı, onda öz qələbəsinə inanan, qalib gələcəyini bilən adamın mülayimliyi, ürək genişliyi olmalıdı. Bircə narahatlıq ondandı ki, azadlıqdan amansızcasına məhrum olunmuş adamlar var, onların bir gün tez də azadlığa çıxması qənimətdir. Bir də narahatlıq ondadı ki, azadlığı əlindən alınmış nəsil olub, hamını azad görməkdən ötrü burnunun ucu göynəyən adamlar olub, onlar bu günü görməyəcəklər. Ancaq neyləmək olar, xeyirin də qələbəsində kədər var, işıqlı günlərin də öz qüssəsi var. “Kaş bu günü hamı görəydi” qüssəsi içində dünya, göz yaşları arxasından da olsa, işıqlı günlərə baxıb sevinməli idi. Xoş gündə ölənləri yada salmaq bir adətdir, elə-belə adət deyil bu; bu, böyük bir əxlaqdır. Bu adəti unutmadan, o əxlaqdan dönmədən dünya asta-asta, yavaş-yavaş, ehtiyatla əbədi dəyərlərin oturuşmasına çalışmalıdı.

Azadlıq olmayan yerdə azadlığı, olan azadlıqların hesabına qazanmaq lazımdı. Riskə getmək lazım deyil. Özünü çox da oda-közə vurmaq, özünü yandırmaq, ən pisi – özünü ölümə vermək qətiyyən olmaz. Başqalarını ölümə verməksə heç olmaz. Əgər söz azadlığı yoxdusa, onda sözü elə demək lazımdı ki, onu deyəni, onu yayanı və ona qulaq asanları yandırməsin. Söz azadlığı yoxdusa, onda sözü işarələrlə demək lazımdı. Bax, həmin işarələr – söz azadlığının olmadığı yerdə olan azadlıqlardı, onlardan istifadə eləmək mümkündür. Seçki azadlığı yoxdusa da, seçmək azadlığına nail olmaq üçün bəzi azadlıqlar var, seçki azadlığı uğrunda mübarizəni həmin azadlıqlardan yararlanmaq yoluyla aparmaq olar, başqa riskli yollara əl atmaq lazım deyil.

Olan azadlıqlardan düzgün istifadə eləyəndə həm adamı ilişdirmək çətin olur, həm adam başqalarını işə salmır, peşmançılıq yaratmır, həm də olan-qalan azadlıqların nişangaha çevrilməsi təhlükəsi yaranmır, azadlığın düşmənlərində azadlığı bir az da çox boğmaq fikri oyanmır. Azadlığı daraldan sərhədləri ya çox ehtiyatla keçmək, ya da keçməmək, o sərhədi içindən çürütmək lazımdı. Hər bir halda özünün və başqalarının həyatını düşünməli, özündən və başqalarından muğayət olmalısən. Özünü azadlığın sərhədinə çırpıb tikanlı məfillər üstündə qana boyanmaq qətiyyən olmaz. Başqalarını buna sövq eləməksə heç olmaz. Əsas məsələ həmişə azadlığın tərəfində durmaq, o sərhədə düşməni gözüylə baxmaqdı. Əsas məsələ həmişə olduğundan daha böyük azadlığa can atmaq və çox da canfəşanlıq eləmədən, özünün və başqalarının həyatını risk altında qoymadan həmin azadlığı qazanmağa çalışmaq.

Olan azadlıqlardan istifadə eləməklə azadlığın sərhədini genişləndirmək mümkündür. Qadağan olunmamış azadlıqlardan yararlanmaqla qadağan olunmuş azadlıqların sayını azaltmaq mümkündür. Azadlığı qadağalar dövründə də işlək bir prosesə çevirmək, onu paslanmağa qoymamaq istər-istəməz öz bəhrəsini verəcək, onun mütəhərrikiyi, enerjisi daxili gücü hesabına artacaq, zərrə-zərrə də olsa, qadağaları yeyəcək, sərhədləri çökdürəcək.

Cəmiyyəti qızıqdırmadan da onu azadlıq uğrunda mübarizəyə yönəltmək olar. Bundan ötrü ona bütün qadağaları, təhlükələri xatırlatmaq, ondan ayıq-sayıq olmağı, mübarizəni səbirlə, ehtiyatla aparmağı xahiş eləmək gərəkdi. Əlbəttə, könül istər ki, hamı şad-xürrəm, firavan, azad olsun. Ancaq neyləmək olar, buna birdən-birə nail olmaq mümkün deyil. Cəmiyyətdə bir mərhələni keçməmiş bir neçə mərhələ qabağa atılmaq təhlükəlidir, bu həmişə qan-qadaya gətirib çıxarır. İctimai mübarizədə hər şeyin öz vaxtı var, vaxtından tez alışıb-yanmaq, başqalarını da bunun oduna yandırmaq insafdan deyil. Səbirli olmaqdan başqa çıxış yolu yoxdu. Ehtiyatlı mübarizədən yaxşı mübarizə yoxdu. Düzdü, bu çox vaxt aparır, neçə-neçə adam onun bəhrəsini görməyəcək, ancaq neyləmək olar, xoş gün görməyənlərin kədərli xatirəsi həmişə qalacaq. Günü bu gün azadlıq

dünyanın başından aşı da, xalqlar əmin-amanlıq, firavanlıq, haqq-ədalət, sevgi-məhəbbət içində üzsə də, yenə dünən dünyadan köçüb getmiş adamlar var, srağagünkü, yüz il, min il əvvəlki itkilər var, onsuz da bu dünyada lazım olan gündə hamını sağ tapmaq mümkün deyil.

Olan azadlıqlardan maksimum istifadə eləmək lazımdı. Belədə azadlıqlar öz sərhədi boyunca həmişə hərəkətdə olacaq, sərhədçilər də məftillərin tuşunda adam görməyə öyrəncəli olacaqlar. Onda onlar sayıqlığı itirməmək üçün sərhədi özlərinə tərəf çəkəcəklər. Onlar adamları geri çəkməyə məcbur eləyə bilməzlər, çünki adamlar sərhədi keçmirlər. Nəzarət eləyə bilmək üçünsə məsafə lazımdı. Sərhədin tuşunda qələbəlikdisə, sərhədçi geri çəkməyə məcburdu. Beləcə, cəmiyyəti daim onun əli çatan azadlıqlardan maksimum istifadə eləməyə yönəltməklə azadlıqların sərhədini genişləndirmək mümkündür. Hamının qadağan olunmuş yerə cən gəlməsi vacibdi. Amma heç kim qadağan olunmuş yeri keçməsin. İnanın, axırda ora qadağan olunmamış yerə çevriləcək.

Bu qədər dinc yolda da itki var: neçə-neçə adam bu günü görməyəcək. Amma başqa yol da yoxdu. Adamları qadağan olunmuş yerə çağırmaq olmaz, adamları yalnız qadağan olunmamış yerə çağırmaq olar. Adamları olmayan azadlıqlardan istifadə eləməyə yönəltmək lazım deyil, adamları yalnız olan azadlıqlardan istifadə eləməyə yönəltmək lazımdı.

Azadlıq uğrunda müqəddimə

Bəhmənyar metafizikanı bütün elmlərin möhtac olduğu müqəddimə adlandırır. Azadlıq uğrunda bütün mübarizələrin möhtac olduğu müqəddimə də budu: təmkin.

Müdrikliyin səbirsiz forması yoxdu, müdrikliyin istənilən forması təmkindən ibarətdi. Bir müdrək adamı təsvir eləmək lazım gəlsə, hamı onu təmkinli təsvir eləyəcək, heç kim onu səbirsiz təsvir eləyən deyil. Müdrək adam deyən kimi adamın gözünün qabağına səbirli adam gəlir, səbir – bilməyin nəticəsidir.

Səbrin laqeydliyə aidiyyəti yoxdu, səbir – səbirdir, laqeydlik – laqeydlik. Anlaqsız və vecsiz adamın biganəliyini, təbii ki, səbir kimi qəbul eləmək, səbirlə qarışdırmaq olmaz. Səbir – boşluq deyil, əksinə, səbir – gərginlikdir. Məhz bu qədər gərginliyi idarə eləyə bildiyinə görə səbir – iradədir. Özündə bu qədər əsəbi, duyğunu, düşüncəni gəzdirdiyinə görə zənginlikdir. Hər şeyin yerini bildiyinə, özünü aparmağı bacardığına görə mədəniyyətdir, etikədir. Eşitmək, başa düşmək və götür-qoy eləmək istədiyinə görə ağıldır. Nümunə olduğuna görə uğurdu. Xeyiri təcəssüm elədiyinə görə əxlaqdır. Əxlaq olduğuna görə dəyərdir. Dəyər

olduğuna görə qiyməti dəyişməyəndi, daimidi. Bütün bunlara görə bir üstünlükdü, öz alternativlərindən yüksəkdədi.

Ancaq biz heç demədik ki, səbir həm də bir təcrübədi, illərlə aşılana keyfiyyətə, yaşca böyüklüyün əlamətidir. İnsanın yetkinlik çağı kimi tarixin də yetkin çağları əvvəlkindən təmkinlidir. Məsələn, insan hüquqları, plüralizm, dözümlülük kimi dəyərlər tarixin bizə qədərki dövrünün ən yetkin çağlarında qəbul olunub; bir Allah bilir bundan sonrakı yüzilliklərdə dünya hansı çılğanlıqlarını itirəcək, bu gün bizim ağılımıza sığmayan nələrdən imtina eləyəcək, nələrə səbir eləmək qərarına gələcək. Bu gün adamlar elə şeylərə dözürlər ki, vurut yüz il əvvəl ona görə qan su yerinə axırdı. Sabah da adamlar bu gün qan saldıqları şeylərə dözəcəklər.

Bu günün mübarizəsi dünənin mübarizəsindən daha təmkinlidir. Dinc mübarizə, qansız mübarizə bir vaxt sadəcə arzuydusa, sonra qanlı mübarizələrlə müqayisədə daha az adamın ölməyi demək idisə, bu gün gözümüzün qabağında dinc dəyişikliklər baş verir. Düzdü, burda da dinc sözü bizim indiki qavrayışımızda götürülür, yəni müqayisədə belə adlandırılır, əslində bu dəyişikliklər heç də tam dinc və qansız olmur, bəzən orda da iğtişaş və yaralanmalar olur, bəzən hətta ölüm də olur. Ancaq dünya azadlıq uğrunda sözün əsl mənasında dinc, təmamilə dinc, nəinki yaralanmalarsız, nəinki iğtişəssiz, həm də səs-küyü daha az olan, kütlənin nəinki sakit hərəkət elədiyi, həm də sakit şüar söylədiyi, bəlkə heç söyləmədiyi də, sakitcə irəlilədiyi, bəlkə heç irəliləmədiyi də, eləcə dinməz-söyləməz yığışb yerində durduğu bir mübarizə formasına keçməlidir. Yeni dövrün bütün dəyişiklikləri, eləcə də ictimai-siyasi dəyişiklikləri dövrün ən böyük dəyərinə – dözümə, təmkinə əsaslanmalıdı.

Mübarizə və təmkin bir-birinə zidd görünür, çünki mübarizə sözündə bir əsəbilik, çılğınlıq var. Ancaq bu söz *dinc mübarizə* kəlməsinin kəşfiylə özünün klassik mənasından ayrılıb onsuz da. Əgər hələ də tam ayrılı bilməyibsə, onda qoy *ən dinc mübarizə* yaransın. Əgər *ən dinc* şəkildə kütləvi toplaşmaq mümkün deyilsə, onda toplaşmaqdan imtina olunmalı, kütləvilinin vacib olduğu gündə küçələri doldurmaqla yox, küçələri boşaltmaqla yaradılmalıdı o kütləvilik. Dinc toplaşmaq mümkün olandasa dağılışmaqla yox, toplaşmaqla aparılmalıdı azadlıq uğrunda mübarizə, qapı-pəncərəni bağlamaqla yox, qapıdan çölə çıxmaqla aparılmalıdı.

Azadlıq uğrunda mübarizə adama haqq verdiyindən adam istər-istəməz qızıdır bu mübarizəni aparanda. Həm qızıdır səhlərə, ədalətsizliyə, amansızlığa, hörmətsizliyə yol verməmək üçün, həm də haqq-ədalət naminə, həqiqət naminə: azadlıq uğrunda mübarizə aparana adam özünün haqlı olduğuna bir az şübhə də eləməlidir. Hətta azadlıq uğrunda mübarizə aparana adam da özünün haqlı olduğuna bir az şübhə eləməlidir ki, ədalət hissini itirməsin, həqiqətə sadıq qala

bilsin, mərhəmətli ola bilsin. Bu mənəvi ehtiyatkarlıq azadlıq uğrunda mübarizə aparən adama həm əxlaqi, həm psixoloji, həm də ictimai bir təmkin gətirəcək, onu ehkamdan, özündənrazılıqdan, cığallıqdan qoruyacaq.

Təmkin – azadlıq uğrunda mübarizəni əxlaqi suallar üzərində dərindən düşünməyə vadar eləyir; bu mübarizə heç vaxt o suallarsız aparıla bilməz. Daha doğrusu, aparıla da bilər, amma aparılmamalıdır. Ən başlıcası, təmkin – azadlıq uğrunda mübarizəni qana boyanmaqdan qoruyur; dəxli yoxdu onun özünün qana boyanmasından, yoxsa onun başqasını qana boyamasından.

Hər şeydən pis məqsədlər üçün istifadə eləmək olar, o cümlədən təmkindən də. Ancaq biz ən yaxşı məqsəddən – azadlıqdan danışdıqımıza görə onun bu məqsəd uğrunda əmələ (mübarizəyə) verə biləcəyi ən yaxşı cəhətlərə diqqət yetiririk. Azadlıq tale məsələsi olduğuna görə onu səbirsizlik kimi xüsusiyyətin – nəticəsini hesablayan yox, həmin nəticəni ya heç bilməyən, ya da güman eləyən bir xüsusiyyətin öhdəsinə buraxmaq olmaz. Əgər biz təmkinlə səbirsizliyi xeyir-şər qütblərinə qoyasınız olsaq, onda təmkinə həmişə xeyirin yerinə qoyacağıq. Səbirsizliyin işarəsi – mənfidi, ona müsbət işarə qoymaq mümkün deyil. İctimai mübarizədə, demək olar, elə bir səhv yoxdu ki, orda səbirsizliyin iştirakı olmasın. Azadlıq uğrunda mübarizədə buraxılan bütün səhvlər, demək olar, emosionallıqla, çılğınlıqla birbaşa bağlı olur.

Səbir, səbir, səbir. Azadlıq uğrunda mübarizə ona möhtacdır. Mübarizə varsa, demək, cəsarət var, əzm var, ona görə mübarizə aparənlardan danışanda onların cəsarətə, əzmə ehtiyacı olduğunu demək yersizdir, bunu, əgər demək olarsa, yalnız mübarizə aparmayanlardan danışanda demək olar. Azadlıq uğrunda mübarizə aparənlara cəsarət aşılamağa ehtiyac yoxdu, onlara yalnız səbir aşılamaq lazımdır.

Azadlıq uğrunda mübarizə sonsuzdu, heç kim onu öz ömründə tam qələbəylə başa vura bilməyəcək. Azadlıq uğrunda mübarizə aparən adam hər qələbəsindən sonra neçə-neçə zirvənin qaldığını görəcək, həmişə olduğundan daha çox azad olmaq imkanını görəcək, azadlıq iştahının artdığını, azadlıqdan doymağın mümkün olmadığını görəcək, azadlıq mübarizəsinin başa çatmadığını görəcək... Ona görə də səbir, səbir, səbir. Təmkin, təmkin, təmkin...

Siz azadlıq uğrunda mübarizə aparırsınız

Siz azadlıq uğrunda mübarizə aparırsınız və mənim sizdən ilk xahişim belədir: ehtiyatlı olun, təhlükə yarananda, yorulanda, ayrı bir işiniz çıxanda mübarizəni müvəqqəti dayandırın. Bütün günü mübarizə aparmaq olmaz. Yemək, içmək, dincəlmək, dost-tanışa, qohum-əqrəbaya baş çəkmək, məişət

qayğılarıyla məşğul olmaq, nərd oynamaq, dənizə getmək, telefon zənglərinə cavab verməmək də lazımdı. Siz azadlıq uğrunda mübarizə aparırsınız, ona görə sizə belə deyirəm. Əgər siz azadlıq uğrunda mübarizə aparmasaydınız, onda mənəm sizdən ilk xahişim belə olardı: azadlıq uğrunda mübarizə aparın.

Mən demirəm ki, kitab oxumaq, xalq mahnılarına, görkəmli bəstəkarların əsərlərinə, muğamata-segaha qulaq asmaq, bayatı bilmək, ana dilinin incəliklərini öyrənmək, elmlə, incəsənətlə, ədəbiyyatla maraqlanmaq lazımdı. Demirəm, çünki mən bunları azadlıq uğrunda mübarizənin birbaşa tərkib hissəsi sayıram. Bunlardan qıraqda qala-qala da azadlıq uğrunda mübarizə aparmaq olarmı, bilmirəm.

Aydın məsələdi ki, azadlıq uğrunda mübarizə aparın – birinci ona özü sadıq qalmalıdı, gücü çatdığı qədər azad olmalıdı, gücü çatan qədər azadlığın tərəfində durmalıdı, gücü çatanda onu boğmaq ehtirasından özünü saxlamalıdı, azadlığın gözdən düşməsinə imkan verməməlididi, azadlığı sevib-sevdirməlididi. Bunu sizə demək artıqdı, çünki siz azadlıq uğrunda mübarizə aparırsınız. Ancaq azadlıq üçün çalışmayan adamlara bunu demək olar. Onlardan elə birinci tas başa çatan kimi xahiş eləmək lazımdı ki, nərdtaxtanın arxasından durub gedib azadlıq üçün nəsə eləsinlər. Düzdü, başqalarını nəyəsə çağırmaq elə də yaxşı xüsusiyyət deyil, sən axı həqiqətə tam iddia eləyə bilməzsən. Ancaq təklif eləmək olar, özü də ədəb-ərkanla, həm də ehtiyatla, çünki sən ona ziyan da vura bilərsən. Əgər ziyan vurmaq təhlükəsi varsa, onda sən bunu ona hökmən deməlisən. Ya da heç nə deməməlisən, qoy nərdini oynasın, təhlükə sovuşanda deyərsən. Başqa yol da var: ondan yalnız təhlükəsiz işləri xahiş eləmək.

Adamların taleyilə ehtiyatlı olmaq lazımdı. Siz azadlıq uğrunda mübarizə aparırsınız və mən sizdən xahiş eləyirəm: heç kimi küyləməyin, heç kimin də küyünə getməyin, özünüzdən və başqalarından muğayat olun.

Siz azadlıq uğrunda mübarizə aparırsınız, sizə qarşı da mübarizə aparınlar var. Bir yerdə silahla, bir yerdə dəyənlə, bir yerdə pulla, şantajla yolunuzdan döndərmək istəyirlər sizi. Bəzənsə heç bir qıraq maneə yoxdu, eləcə daxili gücünüz çatmır azadlığın istədiyiniz həddinə qalxmağa. Darıxmayın, tələsməyin. Təhlükə olan yerdə ehtiyatı, daxili gücünüz çatmayan yerdə inamınızı itirməyin. Təmkininizi qoruyun. Keçə bilmədiyiniz mərhələyə (ya təhlükəyə, ya da lazımi qədər mənəvi güc yığa bilmədiyinizə görə) bir də cəhd eləyərsiniz, fürsət gözləyin, irəlidə olan azadlıqlar qoy hələ yerində dursun, dünya dağılmaz, siz bir dönün geridə qoyduğunuz azadlıqlara baxın, bəlkə onlardan lazımi qədər istifadə eləməmişiniz? Onlardan bir də istifadə eləyin, bir də yoxlayın, ixtiyarınızdakı azadlıqları bir də işə salın, qayıdıb görəcəksiniz yol açıqdı, lap bir addımlığa da olsa açıqdı, başqa cür ola bilməz. İşdi-şayəd, görsəniz ki, bir nəticə yoxdu, onda səbirlə, təmkinlə bunu – ixtiyarınızdakı azadlıqlardan geniş istifadəni – bir daha

təkrarlayın, təkrar-təkrar təkrarlayın, çünki ayrı yol yoxdu. Daha doğrusu, var, ancaq belədi: ya başqasının əlində ölmək, ya da özünü öldürmək.

Mən sizdən xahiş eləyirəm, siz azadlıq uğrunda mübarizə aparırsınız və heç vaxt bu mübarizəni bu cür riskli işə çevirməyin. Nə qədər murdar şərait olsun, azadlıq uğrunda mübarizəni asanlaşdırmağın yolunu da fikirləşmək lazımdı. Yemək, içmək, dincəlmək, dost-tanışa baş çəkmək, domino çıxarmaq, telefonla laqqırtı vurmaq da lazımdı. Siz azadlıq uğrunda mübarizə aparırsınız, bunu sizə ona görə deyirəm.

Azadlığa həsr olunan ömrün alternativini

Əbədi olan dörd güc var: azadlıq, ədalət, sevgi və birlik. Ömrü yalnız onlara həsr eləməyinə dəyər. Qalan bütün güclər müvəqqəti. İnsanın ürəyi, xalqın ürəyi, dövlət fəlsəfəsi və dünya tarixi bu dörd əbədi gücün sayəsində hərəkətdədi, onlardan biri dayansa, hər şey yoxa çıxar. Azadlıq, ədalət, sevgi və birlik – dünyanın həm başlanğıcıdı, həm də sonu. Onlar həm hissdi, həm də meyar, həm arzudu, həm də ideal. İnsanın, xalqın, dövlətin və tarixin azadlığa, ədalətə, sevgiyə və birliyə nail olmaqdan böyük məqsədi yoxdu.

Azadlıq, ədalət, sevgi və birlik bir-birinə bağlı hisslərdir, bir-birinə bağlı məqsədlərdir. Onlar bir-birilərindən ayrılıqda mövcud deyillər. Biri olan yerdə hamısı olur. Daha doğrusu, olanda hamısı birdən olur. Bəlkə də onlar, elə bir gücdülər. Amma insan bunu bilmir. Çünki insan onları öz həyatında adbaad hiss eləyir, hiss eləyir ki, məsələn, bu, azadlıqdı, bu, ədalətdi, bu, sevgidi, bu, birlikdi. İnsan ömründə bu dörd qüvvə nə qədər iç-içə, birgə yaşansa da, yenə qarmaqarışlıq yaşanmır, onların hər birinin öz yeri, öz müstəqilliyi olur.

Azadlıq, ədalət, sevgi və birlik öz aralarında bərabərdilər, onların heç biri o birindən üstün deyil. Ancaq bu, əbədiyyət ölçüsüylə belədi, həyatdasa onlar bərabər yürümürlər, istər-istəməz biri o birindən qabağa keçir, biri daha vacib olur, hansısa ikinci, üçüncü dərəcəli xarakter alır. Ayrı-ayrı situasiyalarda olduğu kimi, ayrı-ayrı varlıqlarda da bu dörd qüvvə müəyyən bir ardıcılıqla düzülür. Bu dörd başlanğıcın dördünü də ifadə eləyən hər hansı bir varlığa baxanda görürsən ki, onlardan birini daha çox ifadə eləyir, nəinki o birilərini. Ona görə bu dörd qüvvədən yaranan hər bir hadisənin, prosesin, varlığın dörd missiyasıyla bərabər, bir başlıca missiyası da olur. Həmin bir missiya, sözsüz ki, o dördündən biri olur. İnsan, xalq, dövlət və tarix dördlüyünü azadlıq, ədalət, sevgi və birlik dördlüyüylə yanaşı qoysaq görürük ki, insan daha çox sevgini, xalq daha çox birliyi, dövlət daha çox ədaləti, tarix daha çox azadlığı ifadə eləyir.

Ömrünü azadlığa həsr eləyən hər bir adam özündə dünya tarixinin aparıcı qüvvəsini başqalarından daha qabarıq hiss eləsə də, onu da hiss eləyəcək ki, bir yandan da ən insani missiyanı – sevgini arxa plana keçirib, əslində özünü ən əsas işindən uzaqlaşdırıb, insandan çox tarixə çevrilib. Eyni söz ömrünü ədalətə və birliyə həsr eləyən adamlara da aiddi.

Bəzən tarix, xalq və dövlət də onu yaradan əbədi stimulların düzülüşünü dəyişir. Tarixin aparıcı qüvvəsi ilk növbədə azadlıq olsa da, bəzən o, ədalətə, sevgiyə və birliyə daha çox can atır. Xalq hər şeydən əvvəl birləşmək üçün olsa da, bəzən o, daha çox azadlıq, ədalət və sevgi üçün çalışır. Dövlətin birinci vəzifəsi ədalət olsa da, bəzən o, azadlığa, birliyə və sevgiyə daha çox xidmət eləyir.

Hər hansı bir hadisədə, varlıqda, prosesdə onun başlıca missiyasını formalaşdıran sıralanma pozulursa, bu, həmin hadisəni, varlığı, prosesi qiymətdən salmır, əksinə, bu, özünü fəda eləməyin nəticəsi ola bilər, yəni hadisəni, varlığı, prosesi daha da qiymətə mindirə bilər. Ancaq sıralanmadakı yerdəyişmə onu dəyişən varlıq və ya proses üçün itkisiz ötürür. Sevgidən çox azadlığa, ədalətə və birliyə bağlanan insan, azadlıqdan çox sevgiyə, birliyə və ədalətə can atan tarix, birlikdən çox azadlıq, ədalət və sevgi üçün çalışan xalq, ədalətdən çox sevgiyə, birliyə və azadlığa xidmət eləyən dövlət hökmən nəşə itirir, bir ağır qazanır.

Sıra ardıcılığındakı dəyişiklikdən başqaları da ziyan çəkə bilər, amma əbədi güclərin əxlaqi gücü ondadı ki, bu ziyan heç vaxt pis niyyətlə, pis məqsədlə vurulmur. Yəni, tutalım, başqalarına dəyən ziyan insanın sevgini yox, azadlığı, ədaləti və ya birliyi ön plana çıxarmasına görədirsə, burda mənəviyyata zidd bir şey yoxdu. Əbədi dəyərlərin hamısı mənəvi dəyərdi, onların hansını seçsən olar. Onların alternativini yalnız onların özüdü.

Azadlığa həsr olunan ömrün üç alternativini var: sevgiyə həsr olunan ömür, birliyə həsr olunan ömür və ədalətə həsr olunan ömür. Azadlığa həsr olunan ömrün başqa alternativini yoxdu. Başqa ömürlər azadlığa həsr olunmuş ömrə yalnız zidd ola bilərlər. Eyni söz sevgiyə, birliyə və ədalətə həsr olunan ömürlərə də aiddi. Onların da üç alternativini var. Ümumilikdə götürəndəsə bu dörd ömür variantı bütün başqa ömürlərin alternatividi, bütün başqa ömürlərdən yüksəkdədi.

Bu dünyada eyni varlıq eyni vaxtda eyni yerdən eyni sürətlə dörd istiqamətdə gedə bilməz. Ona görə də insan əbədi qüvvələrin açdığı dörd haqq yolundan istər-istəməz birini daha çox tutub gedir. Ayrı-ayrı situasiyalarda da belə olur, bütövlükdə insan ömründə də. Əbədiyyətə həsr olunan ömür istər-istəməz daha çox ya azadlığa, ya ədalətə, ya sevgiyə, ya da birliyə həsr olunmuş olur. Qalan bütün ömürlərdən üstün olan bu dörd ömür variantı bir-biri

qarşısında bərabərdir, onların heç biri o birindən əskik deyil. Amma kim nə deyir desin, sevgiyə həsr olunmayan ömrün sonunda nəşə daha böyük bir ağrı görünür. Ömrünü azadlığa həsr eləyən hər bir adam bunu bilməlidir. Ömrünü ədalətə və birliyə həsr eləyən adamlar da bunu bilməlidir.

Mənim əzizlərim

SSRİ dağılanda mən universitet tələbəsiydim, mənim əzizlərim. SSRİ 20-ci əsrin ən dəhşətli imperiyasıydı, dünyanın yarısını tutmuşdu, yarısını da tutmaq istəyirdi, onun dağılması elə-belə məsələ deyildi, bir dünya tarixiydi. Biz belə bir imperiyada yaşayırdıq. Bizim taleyimizdə baş verənlər birbaşa dünya tarixinə aid hadisələr idi, bizdəki dəyişiklik dünyanı dəyişirdi. SSRİ tarixin mərkəzində qərar tutmuşdu və onun dağıldığı dövrdə dünyada onun dağılmasından böyük hadisə yox idi.

Bir var dünya tarixini oxuyasan, bir də var dünya tarixini yaşayasan; bir var dünya təcrübəsini öyrənəsən, bir də var dünya təcrübəsinin özü olasan. SSRİ dağılanda dünya tarixini və təcrübəsini dünyaya SSRİ yayırdı. O vaxt SSRİ-də ağıl kəsən hər bir adamın – indiki keçmiş sovet adamlarının qismətinə belə bir dünya miqyaslı təcrübə düşmüşdü. Yaxşıdı-pisdi, bu ayrı məsələdi, amma hələ-hələ hər adamın rastına belə tarix çıxmır. Hər adama qismət olmur ki, onun taleyi dünyanın taleyinə bağlı olsun, onun tarixi dünyanın tarixi olsun, onun mitinqi dünya hərəkətinə təkan versin, onun toqquşması dünyanı çalxalasin, onun qərarı dünyanı dəyişsin. Keçmiş sovet adamları tarixin baş rolunda, tarixin mərkəzində olmuş adamlardı, onların qəlbində dünyanın böyük dərsləri var...

Hissi təcrübənin əvəzi yoxdu, bu, təcrübələrin ən qiymətlişidi. Təbliğ elədiyi əməlin nəticəsini heç olmasa öz xəyalında öz taleyinə tətbiq eləyib onu canından-qanından, vicdanından keçirməyən adam nəyi təbliğ elədiyini başa düşə bilməz. Belə adama həyat oyuncaq kimi gəlir, çünki o, doğrudan da real insan taleyilə münasibətdə olduğunu dərk eləmir, elə bilir ki, adamları döyüşə göndərmək kuklları döyüşdürmək kimi bir şeydi, istədiyən anda səhvini düzəldə bilərsən, həm də nə vaxt istəsən hər şeyi əvvəlki vəziyyətinə qaytaracaqsan. Yox, mənim əzizlərim, insan yaraları kukla yaralanmaları deyil, kuklları yüz dəfə öldürüb-diriltmək olar, amma insan bir dəfə ölür və kimsənin ona yenidən həyat vermək imkanı yoxdu.

Özünə rəva bilmədiyini özgəyə rəva bilmə – deyib müdriklər. Müharibəyə çağıranda özünü sağ-salamat qələbəni qeyd eləyəcək adamların arasında təsəvvür eləyənlər, işgəncələrdən qorxma deyəndə bunu həmişə işgəncə zirzəmilərinin çölündəki adam kimi deyənlər təhlükəli adamlardı, onlardan uzaq durun.

Heç kimi ağır işə çağırmaq bir əxlaqdı, ən böyük əxlaqsız həmin ağır işin qulpundan yapışa-yapışa heç kimi heç bir ağır işə çağırmaq idi. Əgər siz ciyninizi ağır yük altına vermisizsə, verəcəksizsə, bunu təvazökarcasına eləyin, birincisi, buna görə kimsəyə minnət qoymayın, mükafat gözləməyin, ikincisi, heç vaxt düşünməyin ki, bu sizə başqalarını yük altına çağırmaq haqqı verir. Heç kimin insanı ölümə çağırmağa haqqı çatmır. Siz özünüzü tankın altına atsanız belə, buna haqqınız çatmır. O tankın tırtılları üstünüzdə çıxıb sizi xıncım-xıncım elədiyi anda belə, siz başqalarını ölümə çağırmaq haqqını qazanmırsınız.

Mən bayaq dünya təcrübəsindən danışdım. Ancaq bu təcrübə heç də təkə imperiyaların dağılması kimi tarixi hadisələrlə bağlı deyil. Hər kəs kürəyinin arxasında avtomobil siqnalı eşidəndə diksinir – bu da dünya təcrübəsidir. Hər kəs vicdanının səsinə eşidir – bu da dünya təcrübəsidir. Hamı sevir, azadlıq, ədalət və birlik istəyir – bu, dünya təcrübəsidir. İnsana həqiqətə yiyələnmək üçün eləcə özü də bəsdir, SSRİ-siz də tarixi duymaq mümkündür.

Siz elə özünüz bir dünyalıq həqiqətsiniz, mənim əzizlərim. Həqiqəti dərk etməyə üçün sizə SSRİ kimi vəhşi bir imperiyanın lazım olmadığını bilmək məni nə qədər də sevindirir. Öz hissinizə, öz vicdanınıza boylanın – hər şeyi biləcəksiniz. Tarixi də öyrənin – nələr olduğunu görəcəksiniz. Əgər siz o tarixin verdiyi dərsləri məndən də soruşmaq istəyirsinizsə, onda mən onun sizin üçün, bu dövr üçün, bu nəsil üçün vacib olan ibrətlərindən birini demək istəyirəm: neçə-neçə ortalıqda gəzəni aradan çıxan gördüm, qorxma deyənlərin çoxunu qorxaq gördüm, get deyənlərin çoxunu yerində duran gördüm, qulaq deşən çox vədlər yalan çıxdı, çox ölürük deyənlər sağ qaldı, çox unutmırıq deyənlər unuttu, almaram deyənlər aldı, satmaram deyənlər satdı, neçə qanlar batdı, necə qanlar axdı, nə adamlar nə günahlara şərik çıxdı, nələri nəyə dəyişənlər oldu, ağılımıza gəlməyən başımıza gəldi, özünü qoru deyənlər hamını qoruyan adamlarmış, qızıqdırmayanlarmış qızıl adamlar, özünü gözə soxmayanlarmış gecə-gündüz haqq yolunda göz yummayanlar, dincliyi yoxmuş dincliyə çalışanların, ürəyi pambıqmış dözümlə çağıranların, əvəzi yoxmuş əvəz ummayanların, küysüz qayğıkeşlərin, minnətsiz qayğıların...

SSRİ dağılan illərin və SSRİ-dən sonrakı dövrün təcrübəsi bizi öz yolumuzu səbirlə, təmkinlə, ölçüb-biçməklə, hay-küyü yaxına buraxmamaqla seçməyi tələq eləyir. Vicdan da buna səsləyir. Pafosa yer olmamalıdır. Hamı imkanı çatdığı qədər hamını qorumalıdır. Hamı hamıdan muğayat olmalıdır.

Mən orta məktəbə gedəndə SSRİ dünyanı dağıdırdı, mənim əzizlərim. Mən ali məktəbə gedəndə SSRİ özü dağıldı, mənim əzizlərim. O boyda imperiyanın bu boyda aralıqda çökəcəyini heç kim ağına gətirməzdi. Amma çökdü. Bütün şəxslər çökəcək, mənim əzizlərim. Siz xeyirin tərəfində durun, özünüzdən də muğayat olun. Allah amanında, mənim əzizlərim.

Azadlıq və intizam

Sizə deyim ki, bu, ən vacib məsələlərdən biridi. Çünki azadlığı boğan ilk adam bunu intizam yaratmaq üçün eləyib. İndi də azadlığı boğanlar bunu intizam qurmaq arqumentiyə əsaslandırırlar.

Müasir dünyada heç kim nəzarətsiz deyil, hamını hardasa qeydiyyatda alırlar, adını-soyadını sənədləşdirirlər və sair. Nəzarət həmişə olub, qeydiyyat olmayanda başqa şey olub, hər dövrün öz nəzarət tərziləri var. Texnologiyalar inkişaf elədikcə nəzarətin formaları da dəyişir, indi iri bir dükanda gəlib-gedənlərin çantasını yoxlamağa ehtiyac yoxdu, kameralar hər şeyi çəkir.

Texnologiyalarla şüurun bir-birindən asılılığı var. Şüur inkişaf elədikcə texnika da inkişaf eləyir. Eyni zamanda, yeni texnologiyaların özü yeni bir şüur səviyyəsini, yeni mədəniyyəti, dünyagörüşünü yaradır. Bugünkü bankomatları yüz il əvvəl küçələrə qoysaydılar, onları gündə yüz dəfə yarardılar. İndi adamlar pulla dolu bu bankomatların yanından saymazlyana ötür. Amma buna qədər adamlar yüzlərlə malın açıqda töküldüyü iri dükanlarda gözütöx gəzişməyi öyrənməliydilər. Buna qədər izləmə kameralarının qüdrətinə öyrəşməliydilər. Pul bankomatlarını küçəyə qoymaq üçün siqnalizasiya sistemi inkişaf eləməliydi, siqnalların simsiz ötürülməsi, eləcə də bankomatdan yararlanan hər adamın şəklinin avtomatik çəkilməsi, hər manatın çıxarıldığı dəqiqənin, saniyənin qeydə alınması, pulun hansı hesabdən çıxarıldığı, hardan çıxarıldığı, hesaba nə cür girildiyi haqda məlumatların şəkillərlə birlikdə dərhal mərkəzi məlumat bazasına göndərilməsi və bütün bu məlumatları bilmək, şəkillərə baxmaq üçün bank sahiblərinə vur-tut bir neçə dəqiqənin lazım olması kimi imkanlar kəşf olunmalıydı.

Texniki vasitələr insana nəzarət eləmək işində həmişə kömək durub. 20-ci əsrdənsə o, insanı həm də bu işdə əvəz eləməyə başlayıb. Bu proses 21-ci əsrdə daha sürətlə gedir və hələ çox ağılagəlməz yerdə nəzarəti texnika həyata keçirəcək.

Nəzarətin insandan texnikaya keçməsi insanın tək-cə işini asanlaşdırmır, həm də onun tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir – istər nəzarət eləyənin tərbiyəsinə, istərsə də nəzarət olunanın tərbiyəsinə. Küçəyə izləmə kamerasıyla nəzarət eləyən mühafizəçinin həm işi asandı – isti yerdə oturub, həm də bu vəziyyət onun insanlara daha mülayim münasibət bəsləməsinə şərait yaradır, küçədə dayananda o, istər-istəməz adamlara qanlı-qanlı baxacaqdı. Küçədən keçənlər də belə bir aşkar diktaturanın altına düşmədiklərinə görə nəzarətə qarşı çox əsəbi deyillər, nəzarətin yumşaq duyulması ona qarşı qıncığı azaldır. Nəticədə hər iki tərəfin –

nəzarət eləyənlə nəzarət olunanın özünü bərabərhüquqlu saymasına imkan yaranır.

Virtual nəzarət insanı daha az təhqir eləyir, əlbəttə, biz bura izləndiyini sonradan aşkara çıxaran şantaj olunmuş adamın duyğularını aid eləmirik. Virtual nəzarət deyəndə biz aşkar virtual nəzarətdən danışırıq.

Göstərişlərin texniki vasitələrlə çatdırılması da insanın tərbiyəsinə müsbət təsir eləyir (göstərişin canlı bildirilməməsinin inciklik doğurduğu özünəməxsus situasiyaları çıxmaq şərtiylə). Göstərişlər texniki vasitələrlə çatdırılanda insan onun intizam üçün olduğuna daha çox inanır. Bu zaman o özünü daha az təhqir olunmuş sayır, özünü bərabərhüquqlu hiss eləyir, onunla başqaları arasında ayrışkıllıq qoyulduğu fikrini ağına daha az gətirir. Yəqin burda göstəriş verənin sirsifətinin, baxmaq tərzinin, qaş-gözüünü nə cür oynatmasının görünməməsinin, intonasiya, mimika və jestlərinin duyulmamasının rolu var. Çünki çox vaxt nəzarət və göstərişin özü yox, onun məhz ifadə tərzi adamlara toxunur. Texniki vasitələr nəzarəti və göstərişi cansızlaşdırıb qurulaşdırmaqla onu xalis iş prosesinə çevirir, onu şəxsiyyətlərarası məsələyə çevrilməkdən qoruyur. Sizi izləmə kamerasından güdən adamla bir yerdə oturub yeyib-içmək daha asandı, nəinki başınızın üstündə durub sizi güdən adamla. Məktubla xəbərdarlıq elədiyiniz adamla axşamüstü banketdə bir yerdə rəqs eləmək daha asandı, nəinki bunu çağırıb özünə dediyiniz adamla. Qiyabi, virtual idarəçilik idarəçiliyin daha mədəni formasını yaradır. Burda insanın şəxsiyyətinə toxunmaq ehtimalı daha azdı. Canlı, birbaşa idarəçiliklə riskdi, burda hər an insanı təhqir eləmək təhlükəsi var. Canlı idarəçilik insandan daha böyük ustalıq tələb eləyir. Burda sən hər hərəkətinin, hər sözünün, oturuşunun-duruşunun yerini bilməlisən, əsəblərin dəmirdən olmalıdı. Qiyabi idarəçilik üçün ələcə iş qaydalarını bilmək də kifayətədi.

Göstəriş yazan adamın onu daha mədəni ifadə eləməsi üçün vaxtı var, söz yerinə düşməyəndə onu çıxarmaq, dəyişmək, fikirləşib yenisini tapmaq olar. Göstərişə etirazını yazılı bildirən adamın da öz hirsini boğması üçün imkanı var. Bundan sonra göstəriş verən adamın da etirazı götür-qoy eləməyə imkanı olacaq. Canlı söhbətdə buna nail olmaq çətindi. Canlı söhbətdə insan dərhal reaksiya bildirməyə məcburdu və çox vaxt bu sürətin yaratdığı təzyiqlik mimikaya, intonasiyaya, jestlərə pis təsir göstərir, iş münasibətləriylə şəxsi münasibətlər sistemini qarışdırır, onların ayrı-ayrı yerlərdə durmasına imkan vermir.

Nəzarət ayrı – adam ayrı, göstəriş ayrı – adam ayrı olanda azadlıq daha çox olur. Belə vəziyyətdə nəzarət və göstərişlər daha mexaniki, texniki bir proses kimi qavranır, kiminsə diktaturasının, ovqatının, sənə münasibətinin nəticəsi kimi görünür, hətta bunun nəticəsi olanda da o qədər çox duyulmur, ona görə bir rahatlıq yaradır.

Nəzarətçinin gözdən itməsi, amma nəzarətin öz yerində qalması məcburi yaradılan intizamla könüllü olan intizam arasında fərqi hiss eləməyə imkan vermir. Burada aydın olmur ki, insan niyə intizamlıdı: özü belə olduğuna görə, yoxsa ona nəzarət olunduğuna görə. Ancaq bir şey aydındı ki, hər bir intizamlı adam nəzarət olmayan yerdə özünü bu cür aparardı. Texnologiyaların nəzarəti sayəsində yaradılan intizam – intizamlı adamın nəzarətsiz şəraitdə özünü aparması modelinə əsaslanır. Yəni burada örnək nəzarət altında olan adamın intizamı deyil, burada örnək nəzarətə ehtiyacı olmayan adamın intizamıdır.

Qırmızı işıqda maşını saxlayan sürücü işıqforun yan-yörəsində quraşdırılan monitorlardan xəbərdardı. Ola bilsin, o, elə də intizamlı adam deyil. Ola bilsin, bir qırmızı işıqda dayanan beş avtomobildən dördünün sükani arxasında ipə-sapa yatmayan adamlar oturub – onlar ancaq polisi görəndə işıqforda dayanırdılar. İndi polis yoxdu, amma beşi də dayanıb. Qıraqdan baxanda onlar nəzarətsiz görünür. Nəzarətin virtual şəkilə keçməsi intizamsız sürücüləri də intizamlı sürücüyə oxşadıb. Polis kimi monitorların da məqsədi intizamlı sürücünün davranış modelinin qələbəsinə nail olmaqdı. Amma yola polis maşını nəzarət eləyəndə bu davranışa kənar məcburiyyətlə nail olunduğu aşkar görünürdü. İndisə məcburiyyət cildini dəyişib, polis maşınından düşüb, polis libasından çıxıb bir monitorun içinə yığışib. Nəzarət öz nümayişkaranəliyini itirib. O, daha azadlığın yolu üstə poza alıb dayanmır. Zahirən azadlıq qalib gəlib, heç olmasa mənzərini, görünüşü öz xeyrinə dəyişib. Belə baxanda bütün sürücülər sərbəst görünür. Elə bil hamısı işıqforda özxoşuna dayanıb. Elə bil heç kim dükanda ona görə oğurluq eləmir ki, heç biri bunu istəmir. Zahirən hamı azad və intizamlıdır. Amma üzdən baxanda belədi. İçərisinə baxanda görürsən ki, əslində heç kim nəzarətsiz deyil və heç də hamı intizamlı deyil. Bununla belə, yeni-yeni nəsillərin bütün avtomobilləri qırmızı işıqda dayanan və heç kimi mağazada oğurluq eləməyən görməsi insanlığın xeyrinədir. Bunun tərbiyəvi əhəmiyyəti polislərin və dükan nəzarətçilərinin aşıladığı tərbiyənin əhəmiyyətindən üstündü.

Adamların kimsəsiz küçələrdə pulla dolu bankomatların yanından saymazyana ötüb keçməsi yeni dövrün yeni əxlaqından xəbər verir. Əvvəlki dövr olsaydı, yalnız gözütöx və düzgün adamlar belə eləyərdi. Bəli, indi hamının bunu eləməsi heç də hamının gözütöx və düzgün olması demək deyil. Amma hamını gözütöxlüğe və düzgünlüyə alışdırmağa doğru böyük bir addımdı. Ümid var ki, bir gün monitorlara da ehtiyac qalmayacaq.

Bu gün canlı nəzarət təkcə monitorların qoyulduğu yerdən götürülməyib. Bəzi yerdə nəzarət – nəzarətçiylə birgə yerli-dibli yoxa çıxıb. Əvvəllər dükanların doxsan faizində mallar satıcının arxasında düzülərdi, indi doxsan faizində mallar satıcının qabağında düzülüb. İzləmə kameralarının olmadığı kiçik dükanlarda da belədi. Daha böyük gözütöxlüğe alışqanlıq daha kiçik tamahkarlıqlardan

qorunmağı yersiz eləyir. İnsanın daha çətin situasiyalarda nail olduğu intizam daha sadə situasiyalarda intizamı adi bir davranışa çevirir. Həmin sadə situasiyada insan həqiqətən azad və həqiqətən intizamlıdır. İnsanlığın ən böyük nailiyyəti də bundadır. Çünki həmin sadə situasiyada da intizamı nə vaxtsa nəzarət hesabına yaratmaq lazım gəlirdi. Bu günsə orda nəzarətə ehtiyac yoxdu və intizam sarıdan narahat olmağa da ehtiyac yoxdu. Azadlıq və intizam özünün həqiqi birgəliyinə və şərikli qələbəsinə burda çatır.

Siz dünyanın uğurlarını onun çətin işlərlə nə cür əlləşməsində axtarmayın. Siz dünyanın uğurunu onun sadələşdirdiyi işlərdə axtarın. Bu adi işlər nə vaxtsa çox çətin olub. İndiki çətin işlər də asanlaşandan sonra dünyanın uğurları sırasına qoşulacaq.

İlk dəfə bankomatlar küçəyə çıxarılanda adamın ağına gələn bu olurdu ki, görəsən, buna necə nəzarət eləyəcəklər? Polisləri monitorlar əvəz eləyəndə fikirləşirdin ki, bu nə effekt verəcək? Ancaq texnika çox sürətlə öz qüdrətini göstərdi: pulunu başqasının çıxardığını iddia eləyən şikayətçiyə başa saldı ki, pulu o özü çıxarıb; monitor mənə neyləyəcək düşünən sürücüyə sübut elədilər ki, monitor polisdən də betərdi, ondan heç can qurtarmaq olmur.

Beləliklə, yeni nəzarət texnologiyaları yeni mədəniyyət formalaşdırır. O hamını düzgün, vicdanlı adamın nümunəsinə tərəf sıxışdırır. Bir vaxt onun yerində dayanan adamlar da bu işlə məşğuluydular. Ancaq nəzarət yerində adamların dayanması kobud görünürdü, nəzarət azadlıqdan çox duyulurdu, məhdudiyət gözə girirdi, həm də subyektivliyə yol açılırdı, şəxsi münasibətdən, ovqatdan çox şey asılı olurdu. Yeni texnologiyalar mənzərəni azadlığın xeyrinə dəyişir və intizamı yalnız nəzarətin bəhrəsi kimi görünmək, tabeçiliyin əlaməti olmaq qismətindən qurtarır. İntizam zahirən də olsa, azad mühitdə təzahür eləyir.

İntizamın nəyin nəticəsi olması çox vacib məsələdir. Çünki nə qədər çox adam nəzarətə görə intizamlı olsa, nəzarət bir o qədər çox olacaq. Nə qədər çox adamın intizamı nəzarətə bağlı olmasa, nəzarət bir o qədər gülünc görünəcək.

Diktaturanın tələb elədiyi nizam-intizamdan danışmağına dəyməz, burda azadlıq kimi intizam da təhrif olunub, intizam azadlığın əleyhinə yönəlib. Halbuki intizamla azadlıq bir-birinə zidd anlayışlar deyil, ona görə də yalnız azad adamın leksikonunda intizam anlayışı həqiqi mənasını alır və intizamı yalnız azadlığı müdafiə eləyən adamın qavradığı şəkildə qavramaq lazımdır. İntizam diktaturanın lüğətinə aid bir söz deyil, intizam azadlığın lüğətinə aiddir, diktatura onu azadlığın lüğətindən oğurlayıb və təhrif eləyib. İntizam kənardan gələn bir şey deyil, intizam insanın ürəyindən gəlir və insanın ürəyincə olan şeydir. İntizam azadlığın özündən gəlir. O, azadlığın ən böyük müdafiəçilərindən biridir. İntizam yeganə xüsusiyyətdir ki, azadlığın ictimai həyata zidd olmadığını göstərir və azadlığı buxovlamaq cəhdlərini mənasızlaşdırır. İntizam azadlığın ən dinc

müdafiəçisidi. İnsanın başqa xüsusiyyətləri azadlığı qoruyanda dava-dalaşla qoruyur. İntizamsa bu işi sakit görür. O, azadlığın sülh qanadıdır. Bizim bu gün uğrunda dava eləmədiyimiz bütün azadlıqlarımızı bizim intizamımız qoruyur. Bu azadlığın bir qismi davayla qazanılıb, amma intizamlarla qorunur.

İntizam azadlığa haqq qazandırır. O, nəzarəti inkar eləyir. Nəzarətin yeganə söykənəcəyi azadlığın intizamsızlığıdır. Azadlıq intizamlı olan kimi nəzarət əhəmiyyətini itirir. Rus psixoloqlarının bir kitabında oxumuşam ki, azad insanın heç kimlə yola getməyən, heç nəyi bəyənməyən, dağıdıcı, pinti, araq içən, siqaret çəkən, narkotik qəbul eləyən anarxist kimi təsəvvür olunması sovet rejiminə sərf eləyirdi, ona görə də sovet hökuməti bu cür azad adamların əl-ayağını tam yığışdırmağa meyl göstərmirdi, hətta yeri gələndə onlara bir az meydan da verirdi. Çünki sovet hakimiyyəti azad adamın nizam-intizamlı, işə vaxtında gəlib, vaxtında gedən, səliqəli geyinən, araq içməyən, siqaret çəkməyən, narkotikə meyllənməyən, oturuşunu-duruşunu, ağızının danışığını bilən adam kimi təsəvvür olunmasını istəmirdi və ədəbiyyatda, incəsənətdə, kinoda da sovet rejimini qəbul eləməyən azad adamın bu cür təsvir olunmasına imkan vermirdi.

Qabriel Qarsia Markes də həmişə cəmiyyətdə yazıçıya münasibətdə formallaşmış stereotipləri dağıtmağa çalışıb, həmişə qəsdən ən bahalı qalstuk taxdığını, ən son model avtomobilə mindiyini deyib ki, yazıçının pinti, kasıb, adamayovuşmaz təsəvvür olunmasına son qoysun və başa salsın ki, var-dövlət təkcə fırıldaqçılara, bürokratlara və biznesmenlərə deyil, sənətkarlara da yaraşır.

Azadlığın intizamsızlıq kimi qəbul olunması – intizamı azadlığı boğmaq hesabına yaratmaq istəyənlərə sərf eləyir. Hər bir rejim ona qarşı çıxanın dəli olmasını arzulayır, hətta bəzən iynə vurub onu dəli eləyir də. Heç bir rejim ona qarşı ağıllı-başlı, nizam-intizamlı bir adamın çıxmasını istəməzdi.

Azad adamın intizamı onun azadlığa layiq olmasının göstəricisidir. Bu sübut eləyir ki, nəzarəti insanın üstündən götürmək mümkündür və lazımdır, insan azadlıqdan istifadə eləyən varlıqdır, sui-istifadə eləyən varlıq yox.

Heç vaxt öz azadlığınızdan sui-istifadə eləyib onu intizamsızlığa çevirməyin. Azadlığın qədrini bilən adam intizamlı olmalıdır. Nə qədər azadsınızsa, o qədər intizamlı olun. Qazandığınız bütün azadlıqları intizamınızla qoruyun, onların nəzarət altına düşməsinə imkan verməyin. Qazanmaq istədiyiniz azadlıqlar üçün də intizamlı olmalısınız, ixtiyarınızdakı azadlıqları intizamlı şəkildə reallaşdırmaqla sübut eləməlisiniz ki, başqa azadlıqlara da hazırsınız.

Azadlığı anarxiyaya çevirmək azadlığa qarşı ən böyük düşmənçilikdir, çünki o, azadlığı ictimai həyat üçün yararsız hala salır və onun buxovlanmasına şərait yaradır. Azadlıq məhz intizamlı qoşa addımlayanda əks hücumlardan yaxşı müdafiə olunur.

İntizam azadlığın bir növ ağıldı, səbridi, o, azadlığı çılğınlıqdan, dəlisovluqdan qoruyur. İntizam azadlığın müdrikliyidi. O, azadlığın daha təcrübəli, yetkinləşmiş və üstünlük qazanmış bir formasıdır. İntizamsız azadlığa qalib gəlmək asandı. Oğul istəyirəm intizamlı azadlığa qalib gəlsin.

Sizin azadlığınızı əlinizdən almaq istəyənlər sizi təxribata çəkmək istəyəcəklər. Sizi təxribata çəkənlər sizin intizamı pozmağınızı istəyəcəklər. Siz hər azadlığınızda intizamlı olun, qalanı nə olar, olar.

Ayıl, ayıl, Şah İsmayıl

Mən sizə bir şeir oxumaq istəyirəm. Bu şeiri mənim atam sovet dövründə - 1983-cü ildə yazıb. Şeir belə adlanır: "Şah İsmayıl". Şeirin əvvəlində Şah İsmayıl Xətəidən bir epigraf da gətirilib:

Şah Xətai, sənin dərdin deşilməz,
Dərdi olmayanlar dərdə tuş olmaz.
Mürşidsiz, rəhbərsiz yollar açılmaz,
Mürşid ətəyində əlin varmıdır?

Şeirin özüsə belədi:

Ayıl, ayıl,
Şah İsmayıl!
Hamı sənə
Hayıl-mayıl!
Saydır bizi,
Yenə sayıl!
İnam olub, güman olub
Ev-ev yayıl,
El-el yayıl!
Ayıl-ayıl,
Şah İsmayıl!

Ayıl-ayıl,
Şah İsmayıl!
Yer calandı, göy calandı!
Sənin xalqın
Dalğın-dalğın

Haçalandı!
Parçalandı!
Sənin ordun
Şaqqalandı!
Sənin yurdun
Ha talandı!

Ayıl-ayıl,
Şah İsmayıl!
Yenə şığı sola-sağa!
Enli-boylu uğur gətir
Elin kimi bir umsuğa!
Ayıl şahım, ayıl şeyxim,
Endir mənlik qılıncını
Bu torpağın birliyini,
dirliyini
quyulayan qurumsağa!

Ayıl-ayıl!
Şah İsmayıl!
Biz nüzülük,
Biz dözürük, –
Sən dözməzdin belə dağa!

Ona-buna biz lağ olduq,
Çırmansağ da çay keçmədik!
Özgələrə yamaq olduq,
Özümüzə birləşmədik!

Ayıl, ayıl,
Şah İsmayıl!
Bərk əzirlər əzməyəni!
Ayıl bəlkə yatırdasan
Mənəm-mənəm deyə-deyə,
Onu-bunu məzləyəni!

Ayıl, ayıl,
Şah İsmayıl!
İstəkləri

İsit,
Kirit!
Parçalanmış
Bir ölkəni
Yenə irilt,
Yenə dirilt!

Saydır bizi,
Yenə sayıl!
Ayıl, ayıl,
Şah İsmayıl!

Bu şeir 1986-cı ildə atamın “Gecə yuxusu” adlı onuncu kitabına salınıb. Sovet dövründə bütün kitablar senzuradan – “Qlavlit”dən keçirdi. Şeir “Qlavlit”dən keçib. 150 səhifəlik “Gecə yuxusu” kitabı “Yazıçı” nəşriyyatında, “Qızıl Şərq” mətbəəsində 6 min tirajla çap olunub. Elə bu vaxt kimsə “Qlavlit”i “ayıldı” ki, bəs Ağa Laçınlının kitabında sovet quruluşunun əleyhinə şeir gedib. Qəfildən 6 min nüsxənin hamısına mətbəədə həbs qoyulub, onları mətbəənin anbarından çıxarmaq qadağan olunub. Gərgin müzakirələr və həyəcanlı günlər başlayıb. Səhv eləmirəmsə, atama deyiblər ki, ya “Şah İsmayıl” şeiri dəyişəcək, ya da bütün kitab məhv olmalıdı. Şeir dəyişib və yenə səhv eləmirəmsə, şeiri atamla kitabın redaktoru Müzəffər Şükür birlikdə dəyişiblər.

“Şah İsmayıl” şeiri “Gecə yuxusu” kitabının 139-cu səhifəsindən başlayır, 141-ci səhifəsində bitir. Kitabın bir vərəqi – 139-140-cı səhifələri bütünlüklə “Şah İsmayıl” şeirindən ibarətdi. 141-ci səhifəyə şeirin sonuncu dörd misrası – Saydır bizi, Yenə sayıl! Ayıl, ayıl, Şah İsmayıl! – düşüb.

Şeir dəyişdiriləndən sonra 139-140-cı səhifələri, yəni bir vərəqi mətbəədə yenidən çap eləyiblər. Sonra xüsusi nəzarət altında kitabın 139-140-cı səhifələrini bir-bir cırıb “Şah İsmayıl”ın yeni variantını ora yapışdırmağa başlayıblar.

Şeirin yeni variantı cənublu qardaşın – Cənubi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlının dilindən təqdim olunub. Yəni gəlir şeirin adı: “Şah İsmayıl”. Sonra şeirin adının altından bir mötərizə açılır və mötərizədə yazılıb: “Cənublu qardaşın dilindən”. Əvvəlki variantda bu mötərizənin yerində Xətəidən epiqraf vardı. O epiqraf da çıxarılıb ki, şeir sovet Azərbaycanında yaşayan qardaşların dilindən səslənməsin. Şeirin yeni variantı belədi:

Ayıl, ayıl,
Şah İsmayıl!
Hamı sənə

Hayıl-mayıl!
Saydır bizi,
Yenə sayıl!
İnam olub, güman olub
Ev-ev yayıl,
El-el yayıl!
Ayıl, ayıl,
Şah İsmayıl!

Ayıl, ayıl,
Şah İsmayıl!
Bir vaxt dünya çalxalandı,
Elin, oban
Haçalandı!
Sənin ordun
Şaqqalandı!
Sənin yurdun
Ha talandı!

Ayıl, ayıl,
Şah İsmayıl!
Yenə şığı sola-sağa!
Ümid gətir,
Həyat gətir
Bu torpağa.
Qədim Təbriz şəhərində
Sənin dilin yasaq olub
Gözlərimiz baxa-baxa.

Ayıl, ayıl,
Şah İsmayıl!
Biz dözüyük, –
Sən dözməzdin belə dağa!

Düşmənlərə biz lağ olduq,
Çırmansaq da çay keçmədik!
Özümüzlə birləşmədik!

Ayıl, ayıl,

Şah İsmayıl!
Bərk əzirlər əzməyəni!
Ayıl bəlkə yatırdasan
Pusqu qurub
Yeni qurban gözləyəni.

Ayıl, ayıl,
Şah İsmayıl!
İstəkləri
İsit, isit,
Dünyadakı pislilikləri
Qılıncınla ərit, ərit.

Burda 140-cı səhifə başa çatır. Səhifənin aşağısı, bir neçə misralıq yer boşdu. Elə bil şeir qurtarıb. Ancaq bu boşluq ona görə yaranıb ki, yeni variant əvvəlkindən qısa alınıb. 141-ci səhifənin yuxarısındakı dörd misra da xəbər verir ki, şeir 140-cı səhifədə yox, 141-cidə tamamlanır. Həmin dörd misra:

Saydır bizi,
Yenə sayıl!
Ayıl, ayıl,
Şah İsmayıl!

Mən bilən, nəinki sovet Azərbaycanının, hətta SSRİ-nin tarixində olmayıb ki, çap olunmuş şeir kitabının bütün tirajını həbs eləyib, onun hansısa vərəqini cırıb, yerinə yenisini yapışdırırsınlar. Mənim bildiyimə görə, bu, sovet dövrünün ədəbiyyat tarixində analoqu olmayan hadisədi. Bu hadisə baş verəndə mən orta məktəb şagirdiydim, 6-cı sinifdə oxuyurdum, yəni pioner idim. Atamın nə cür həyəcan keçirdiyini yaxşı xatırlamıram. Amma atam o vaxt bərk həyəcan keçirib. Həm də bərk əsəbiləşib ümumiyyətlə bu hadisəyə görə: satqınlıq, yaltaqlıq və öz millətinin əsas dərini – əsarət altına alındığını, kölə vəziyyətinə salındığını, yadların tapdağı altda qaldığını – deməyin çətinliyi onu həmişə çox əsəbiləşdirirdi. Amma həmişə də bu dərdi öz poeziyasında o dövrdə mümkün olan qədər ən açıq şəkildə deyirdi. Atamın az qala hər üç şeirindən biri sovet imperiyasının, köləliyin əleyhinə yazılıb.

Atamın sovet imperiyasının əleyhinə apardığı təbliğat bizə – onun övladlarına xüsusilə təsir göstərmişdi. Çünki poeziyasında atam müəyyən qədər işarələrlə, başqa adamların arasında üstüörtülü danışdırsa, evdə o, tam açıq təbliğat aparırdı. Ona görə də lap uşaqlıqdan, az qala körpəlikdən biz bilirdik ki,

imperiyada yaşayırdıq, vətənimiz işğal olunub, xalqımız əsarətdədi. SSRİ dağılanda və ondan sonra rejimə qulluq eləmiş bəzi adamların SSRİ-nin imperiya olduğunu bilmədiklərini deməsi mənə çox təəccüblü görünürdü, çünki mən lap uşaq ağımla bu həqiqəti bilirdim, ovcumun içi kimi bilirdim və mənə elə gəlirdi ki, “Bilməmişəm” deyənlər sadəcə olaraq yalan danışırlar. Ancaq sonralar mən başa düşdüm ki, həqiqətən bunu bilməyənlər də varmış, az da olsa belələri də varmış.

Elə həmin “Gecə yuxusu” kitabı çıxan dövrlərdə, mən 5-ci, 6-cı siniflərdə oxuyanda, deyəsən, elə məhz 6-cı sinifdə oxuyanda bir “azara” tutulmuşdum. Dərslik kimi istifadə elədiyimiz, bizim evdə çox olan xəritələrin üstündə əməliyyat aparırdım. Rəngli qələmlə Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycanı SSRİ-dən və İrandan ayırır, onları eyni rəngdə birləşdirir, beləliklə, müstəqil dövlətimizin xəritəsini yaradırdım. Həmin vaxt mənim ikinci şəkərim də bu dövlətin ordusu üçün zabit poqonlarının şəklini çəkmək idi. O poqonların şəkli də gözümün qabağındadı. Sonralar Şimali Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa eləyəndə milli ordumuzun zabitlərinin poqonu məndə bir xoş təbəssüm də oyadırdı. Çünki mən də milli ordumuzun zabitlərinin poqonunu ay-ulduz şəklində çəkirdim.

Atam bizə ehtiyatlı olmağı da öyrədirdi. Deyirdi ki, KQB-nin (Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin) çuğulları ondan söz qoparmağa çalışır, deyirdi orda qeyrətli oğullar da var, elə “Qlavlit”in özündə, bilə-bilə SSRİ-nin əleyhinə olan şəirlərə göz yumub çapa ötürürlər, amma deyirdi çuğul-muğul da yaman çoxdu. Biz bəzən bunu ifrat şübhə kimi qəbul eləyirdik, deyirdik ki, nooldu elə o çuğul oldu, bu çuğul oldu, bu adamların neçəsi çuğul oldu. Ancaq sonralar, SSRİ dağılanda və dağılandıqdan sonra xalqımızın başına gətirilən oyunlar, kimlərin kimlərə və haralara qulluq elməsi, kimlərin meydana hansı sifarişlə, nə məqsədlə atıldığıнын üzə çıxması göstərdi ki, atam tam haqlıymış, həqiqətən qeyrətli oğullar nə qədər çox olsa da, onları qəsdən bada verməyə çalışanlar da çoxmuş.

Tale elə gətirdi ki, həmin çuğulların bəzisiylə biz – atamın övladları da qarşılaşasız və mübarizə aparasız olduq. Tale elə gətirdi ki, atam ən böyük arzularından birinə çatsa da, SSRİ-nin dağılmasını, Azərbaycanın heç olmasa quzeyinin istiqlaliyyət qazanmasını görsə də, can rahatlığı tapa bilmədi. Əksinə, məişət qayğılarından tutmuş mənəviyyat və millət qayğılarından bütünlükdə dərddə birəbeş artdı: kəndimiz, atamın dədə-baba ocağı olan Laçın rayonu və daha neçə-neçə rayonumuz, şəhərimiz, kəndlərimiz işğal olundu, minlərlə doğmamız şəhid oldu (şəhidləri ayırmazlar, ona görə Qarabağ müharibəsində həlak olan və itkin düşən qohum-əqrəbamızı ayrıca qeyd eləmirəm), yüz minlərlə soydaşımız, o cümlədən bizim bütün kənd-kəsəyimiz yerindən-yurdundan didərgin düşdü, rayon-rayon, şəhər-şəhər səpələndi. Sovet imperiyasının dağılmasını həzm eləyə

bilməyən Rusiyanın və onun Qafqazdakı vassalı Ermənistanın vurduğu bu yaraların hamısı əsarətin bitməyən zərbələriydi – müstəqil Azərbaycan dövlətinə dəyirdi.

Mən hələ kasıbçılığı demirəm. Bütün ömrü boyu vətəninə azad görmək istəyən və buna nail olunmasına çalışan atam elə olub ki, guya soyuqdu deyə, əslində sə birdən qabağına tanış, ən çox da tələbəsi çıxıb tanıya bilər deyə şərfi ağzına-burnuna dolayıb şəhərin küçələrində gəzə-gəzə əlində kitab satıb, evə bir tikə çörək pulu gətirmək üçün – şair, alim, vətəndaş, müstəqil Azərbaycanın həqiqi vətəndaşı, 20 ildən çox (o vaxtın hesabıyla) Bakı Dövlət Universitetində dərs deyən müəllim, dünya ədəbiyyatı kafedrasının dosenti Ağa Laçınlı... İndi bunu demək mənə çətindi, amma sonda demək istədiyim həqiqəti deməkdən ötrü bunu deməyə məcburam.

Mənim atamın bədii yaradıcılığının təxminən 30 ili sovet dövrünə düşdü. İlk kitabı 26 yaşında, 1966-cı ildə işıq üzü gördü və SSRİ dağılana kimi – 25 il ərzində onun 11 şeir kitabı çapdan çıxdı. 12-ci, sonuncu şeir kitabı da SSRİ dövründə yığıldı, nəşriyyatın planına salındı, sadəcə, texniki səbəbdən çapı yubandı, kitab müstəqilliyimizin ilk dövründə, 1992-ci ildə işıq üzü gördü. Vəssalam. Faktiki olaraq müstəqilliyimizin 16 ilində mənim atamın bir şeir kitabı da işıq üzü görmədi. Mətbəədən 1992-ci ildə çıxan “Alın yazımız” kitabı atamın müstəqillik dövründəki yaradıcılığını əks elətdirmir, çünki kitabdakı bütün şeirlər sovet dövründə qələmə alınıb, sonuncu şeir 1990-cı ilə aiddi.

Yalnız 2006-cı ildə, ölümündən bir il qabaq atamın tərcümələrinin kiçik bir hissəsindən ibarət “Yapon şeirindən seçmələr” adlı qıvraq bir kitab da çıxdı, 100 səhifədə, tənqidçi, nəşir Şirindil Alışanovun və Yaponiyanın Azərbaycandakı səfirliyinin köməyilə. Bu, atamın öz şeirlərindən ibarət bir kitab deyildi, eləcə öz adını gördüyü bir kitab idi.

Yazırdı, müstəqillik dövründə də yazırdı, demək olar, hər gün yazırdı, amma özü deyirdi ki, çörək dərdi imkan vermir toplayıb üstündə işləyib çap eləməyə. Ömrünün son vaxtlarında deyirdi, təzə-təzə açılışım. Amma ömrünün son vaxtları olduğunu bilmirdi. Günün birində 40 ildən çox üstündə işlədiyi poemasını, Azərbaycanın müstəqilliyi dövrünə aid bütün yaradıcılığını, elmi tədqiqatlarını, doktorluq dissertasiyasını əlyazmalarda qoyub bu dünyanı tərk elədi. İndi üst-üstə qalaqlanmış bu əlyazmalara adam hətta yaxın durmağa da qorxur, fikirləşirsən ki, bu qədər yazı-pozunu nə cür sistemləşdirib, səlqiyyəyə salıb çap eləmək olar? Bunun özünə bir ömür lazımdı. Atamın ölümündən iki il keçib, amma bu işin xofu bizi elə basıb ki, indiyə kimi onun arxivinə yaxın durub, ordan nəyisə götürüb çap elətdirməmişik. Baxmayaraq ki, atam ömrünün son illərində arxivini xeyli səlqiyyəyə salıb, xeyli sistemləşdirib, illərə, mövzulara, köhnələrə, təzələrə bölüb ayrı-ayrı qovluqlara, qutulara yığıb. Bununla belə, atam bir

yazının, bir şeirin üstündə dönə-dönə işləyərdi, onun hər cümləsinin, misrasının neçə-neçə variantı var, ona görə onun arxiviyə işləmək elə də asan məsələ deyil.

O, yaradıcılığının yeni təqdimatını 70 illiyinə hazırlayırdı. Amma 67 yaşında gözlərini yumdu. Atam qəfildən, yuxuda öldü, onun nə cür keçdiyini heç kim bilmədi. Mən belə başa düşürəm ki, ölümündən onun özünün də xəbəri olmayıb, yəni atam ölüb, amma bilməyib ki, ölür və indiyə kimi də bilmir ki, o, ölüb. Əgər adam ölüm ayağında deyilsə, ölməyə hazırlaşmırsa, eləcə səhər durmaqçün gedib yatırsa və qəfildən yuxuda keçinirsə, onda o, hardan bilə bilər ki, ölüb? Adam yalnız yuxudan duranda bilir ki, gördüyü yuxuymuş. Mənim atam yuxusunun yuxu olduğunu bilməyəcək, o bu yuxunu əbədi olaraq bir reallıq kimi qavrayacaq. Bəlkə də əsl reallıq elə odu, biz bunu deyə bilmərik. Ancaq atamın şirin bir reallıq içində olduğuna inanıram. Mən onu oyatmağa gələndə üzündə elə bir xoşbəxt təbəssüm gördüm ki, oyatmağa qıymadım. Qapıdan qayıtdım. Mən heç vaxt heç kimin üzündə o cür xoşbəxtlik görməmişəm. Amma mən onu oyatmağa məcburuydum, ona görə bir azdan yenidən otağa qayıtdım. Demə, bayaqdan keçinibmiş.

Mənim atam sözün bütün mənalarında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyindən heç bir fayda görmədi. Əksinə, müstəqilliyimiz dövründə onun əzab-əziyyəti daha artıq odu. Xarici düşmənlərin və daxildəki düşmənlərin – öz xalqının ruhuna, arzularına xəyanət eləyənlərin vurduğu yaralar ona dinclik tapmağa imkan vermədi. Üstəlik də çörək qayğısı. Bütün ömrü boyu o öz xalqının ruhuna sadıq qaldı, vətəninin kədərini, sevincini bölüşdü, hamıya ağ gün dilədi. Bir şeirində dedi ki kimi: “Axı mənə kim çatar ağ günü diləməkdə...”

Mənim atam sovet dövründə çarpışdığı adamlarla Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə də çarpışması oldu. Sovet dövründə yazmışdı: “Hər gün vuruşdayam, hər gün döyüşdə...” Müstəqillik dövründə də ömrü mübarizəylə keçdi. Fərq orasındaydı ki, bu dəfə mübarizəyə bizi də qoşmuşdu – verdiyi tərbiyəsiylə. O bizi halal olmağa, haram çörək yeməməyə, əlimizi qana batırmamağa, düz yolu, bizi insanların, tarixin və Allahın qarşısında üzüağ eləyəcək haqq yolunu tutub getməyə çağırırdı. Eyni zamanda o, bizə ehtiyatlı olmağı, özümüzü qorumağı, düşmənin küyünə getməməyi məsləhət görürdü.

Atamda, demək olar ki, təmənnə deyilən şey yoxudu, bütün yaxşılıqları minnətsiz-umacaqsız eləyərdi, uzaqbaşı istədiyi bu olardı ki, bu yaxşılıqlar bir gün bizim qabağımıza da çıxsın. Bir də atamda pisliliyin, şərin məğlub olacağına, istənilən saxtakarlığın bir gün puça çıxacağına dərin inam vardı. Atamı həmişə qayğılı, fikirli görmüşəm. Öləndən sonra baxdım ki, hamı onun nikbinliyindən danışır. Yalnız ölümündən sonra kəşf elədim ki, mənim atam doğrudan da hədsiz dərəcədə nikbin adam olub.

Ümumiyyətlə onunla bağlı çox şeyi indi-indi başa düşürəm və bu kəşflər hələ davam eləyir. Fəxri deyir, fiziki göz yaxından yaxşı görürsə, mənəviyyatın gözü uzaqdan yaxşı görür. Doğrudan da belədi. Ona görə də biz yaxşılardan qədrini onları itirəndə bilirik.

İndi başa düşürəm ki, mənim atamın həyatı və yaradıcılığı azadlıq uğrunda mübarizə aparan, şərlə əməkdaşlıqdan imtina eləyən adamın həyatı və yaradıcılığıdır. Mən onun Kommunist Partiyasına üzv olmamasına sevinməsinin (müstəqillik dövrünü bir qırağa qoyuram, sovet dövründə sevinməsinin), Leninə, partiya heç vaxt şeir yazmamasının və bütün bunların yaratdığı məhrumiyyətlərin ağrı-acısını çəkə-çəkə bundan bir təsəlli də duymasının əsl kökünü indi başa düşürəm.

Hamı onu halal adam kimi tanıyır və mən indi başa düşürəm ki, bu halallıq adi halallıq deyil, bu, mübariz, prinsipial halallıqdır, yəni daim öz halallığını qorumaq uğrunda çarpışmış bir halallıqdır.

Atamda yalançı qəhrəmanlıqlara və qondarma şöhrətə mənəvi bir istehza vardı, həmişə dodağının altında gülüb keçərdi bu saxtakarlıqlara. Hamı onu təvazökar, özünü gözə soxmayan adam kimi tanıyır. İndi başa düşürəm ki, bu təvazökarlıq elə-belə məsələ deyil, bu, olduqca ciddi bir əxlaq məsələsidir və yalnız mənəvi gücü zəif olan adamlar təvazökar olurlar. İndi başa düşürəm ki, yüzlərlə səviyyəsiz, ikiüzlü, yaltaq, istedadsız, savadsız adamın döşünə döyüb özünü öydüyü vaxtda bu təvazökarlığı qorumaq əxlaqa nə qədər ciddi sadıqlıq deməkmiş.

“Gecə yuxusu” kitabından “Şah İsmayıl” şeirinin cırılıb çıxarılacağı, yerinə şeirin yeni variantının yapışdırılacağı bilinəndə o vaxt “Yazıçı” nəşriyyatında ekspeditor işləyən, atamla da iş yoldaşı olmuş, indi Bakı Dövlət Universitetində dərs deyən Bəxşeyiş Əsgərov atama bildirib ki, istəyirəm kitabın orijinal nüsxələrindən bir neçəsini ələ keçirib sənə gətirim, imkan düşsə bunu eləyəcəm. Atamın ona məsləhəti belə olub: “Risk eləmə”. Bu, “Şah İsmayıl” şeirini yazmağa risk eləmiş adamın məsləhətidir. İllər keçəcək və mən başa düşəcəm ki, özü risk eləyə-eləyə heç kimi riskə çağırmayan adamın əxlaqından böyük əxlaq yoxdu. Bu, əxlaqın zirvəsidir. Şərə qarşı mübarizə aparan insan tipləri arasında bu, ən nümunəvi tiptir.

Atamı ağılim kəsəndən hamıya özündən muğayət olmağı tapşırıran gördüm. Bir adamın riskli yola çıxdığını duyan kimi birinci sözü “Özünü qoru” olardı. Ömründə bir adamı təhlükəyə atmadı, bir adamı ölməyə vermədi. Bakı Dövlət Universitetinin SSRİ dağılan ərafədə və dövlət müstəqilliyimizin bərpa olunduğu ilk illərdə ən qaynar mərkəzlərdən biri olduğunu yada salsaq, bu işin elə də asan başa gəlmədiyini görürük. Mənim elə öz yanımda atam onu istər müəllimi, istərsə

də ağsaqqalı kimi qəbul eləyən neçə-neçə gəncə özünü qorumağı tapşırıb. Sözünün əvvəli də bu olub, axırı da.

1990-cı, ya 1991-ci iliydi. Qarabağda ermənilərlə qarşıdurmanın yavaş-yavaş silahlı toqquşmalara keçdiyi, rayonlarda yerli özünümüdafiə dəstələrinin yaranmağa başladığı vaxtlardı. Universitetin dəhlizində rəhmətlik Rövşən Cavadovla rastlaşdıq. Pillələri qalxanda atamı gördü, dayandı, Laçını müdafiə eləmək üçün iş apardıqlarını dedi və cibindən çıxarıb bir-iki fotosəkil göstərdi. Şəkillərdə Rövşən Cavadov bir neçə gənclə bərabər əlində silah əsl döyüşçü görkəmi alıb durmuşdu. Bizim gözümüzün belə mənzərələrə hələ öyrəşmədiyini, bu cür işlərin bir az da qanunsuz sayıldığı vaxtlarıydı. Atam dedi: “Rövşən, özündən muğayat ol”. Rövşən Cavadov həqiqətən incidi: “Ay Ağa müəllim, siz də belə deyəndə...” Atam bu dəfə daha ciddi və bir az da sərt – ona cavab qaytarana cavab qaytarırmış kimi – tonda təkrarladı: “Yox da, mən sənə deyirəm ki, özündən muğayat ol”. Səhv eləmirəmsə, atam bunu bir-iki dəfə də təkrarladı və Rövşən Cavadov şəkilləri cibinə qoyub incik tərzdə bizdən uzaqlaşdı.

Atam heç vaxt insanları oda atmazdı. Əksinə, görəndə ki, kimlərsə vətənpərvərliyindən, milləti sevdliyindən, həm də ətrafdakı insanların rəğbətindən coşub, ehtiyatı tamam yaddan çıxarıb, hətta ehtiyatlanmağı xəyanət kimi də qəbul eləməyə başlayıb, onda belə vaxtda atam onlara, gənclərə, tələbələrinə bəlkə də heç kimin demədiyini deyirdi, onları ehtiyatı əldən verməməyə çağırırdı, ehtiyat igidin yaraşığıdı deyirdi. Bunu elə evdə də bizim özümüzə min dəfə deyib.

Yüzlərlə insanın, yüzlərlə yox, minlərlə insanın ehtiyatsızlıq ucbatından qurban getdiyini görəndən, neçə-neçə faciəyə siyasi ayıq-sayıqlığımızın olmaması ucbatından tuş gəldiyimizi başa düşəndən, daha təmkinli, daha uzaqgörən ziyalıların soyuqqanlı məsləhətlərini buraxıb, fikirləri dərinliyinə görə yox, təmtərağına görə qiymətləndirib pafos dalınca getdiyimizi və nəhayət, ləyaqətinə şübhə eləmədiyimiz ziyalıların sözünü bəzən qulaqardına vurmaq kimi bir təzadlı cəhətimizin olduğunu dərk eləyəndən sonra anlayıram ki, atam o vaxt hansı vacib missiyanı həyata keçirirmiş – ağsaqqal missiyasını. Burda ağsaqqal sözü təmkin, ağıl, uzaqgörənlik, vicdan, ləyaqət, təcrübəni paylaşmaq, gəncləri qorumaq, insan taleləriylə oynamamaq kimi saysız-hesabsız vacib xüsusiyyəti özündə birləşdirir. Hay-küydən qulaq tutulduğu, vicdanlı, ürəyitemiz insanların səmimi coşğunluğundan, qeyrətli qəzəbindən xarici və daxili düşmənlərin sui-istifadə elədiyi bir dövrdə, bəzi ağsaqqalların da ağsaqqallıq yox, qarasaqqallıq elədiyi bir dövrdə o missiya ən vacib missiyalardan biriydi.

Atam özü riskə gedirdi, amma başqalarını riskə atmırdı, özünü qoruyurdu, başqalarına da özünü qorumağı məsləhət görürdü, başqalarından muğayat

olurdu, onlardan da başqalarından muğayət olmalarını istəyirdi. Məncə, bu, ən düzgün yoldu.

Bəxşeyiş müəllim “Gecə yuxusu” kitabının yaralanmamış nüsxələrindən bir neçəsini çıxarıb atama çatdırıb bildi. Bu, atamı çox sevindirmişdi. 1986-cı ilin dekabrın 25-də atam Bakıdan kəndə, Laçın rayonunun Oğuldərə kəndinə, qardaşı Əliyə göndərdiyi məktubunda yazırdı: “Kitabım çapdan çıxıb. Ancaq mübahisə doğurub. Bu şəkildə satışa buraxmırlar. Hər şey qaydasına düşəcək. Bu sirri heç kimə açma. Anamıza demə ki, darıxar. Çünki mübahisə “Şah İsmayıl” üstündə qızıqıb”. Dörd gün sonra – dekabrın 29-da atam Bəxşeyiş Əsgərovun gətirdiyi nüsxələrdən birini onun özünə bağışlayanda kitabın üstünə bu sözləri yazıb: “Məmməd oğlu Bəxşeyiş, Kişi qardaş, Allah səni bizə Bəxşeyiş verib. Həmişə belə mərd, Vətənə bağlı ol... Dərin hörmətlə! Ağa Laçınlı. 29.XII.1986”.

İş təkcə bununla bitmədi. “Qızıl Şərq” mətbəəsində atamın tələbəsi olan fəhlələr işləyirdi – mən onlardan şair Xəliq Rəhimlini tanıyıram. Onlar “Şah İsmayıl” şeirinin birini cırıb o birini yapışdıranda partizanlıq elədilər – vərəqi dəyişdirilən nüsxələrin gözüne kitabın orijinal nüsxələrindən də qatdılar. Beləcə, “Gecə yuxusu” kitabı satışa iki variantda çıxdı: həm yaralı, həm də salamat. Təbii ki, salamat nüsxələrin sayı çox az idi. İndiki kimi yadımdadı, o vaxt atamla kitab dükənina girirdik və atam “Gecə yuxusu” nun rəfdə düzölmüş nüsxələrini tez-tez vərəqləyib baxırdı görsün “Şah İsmayıl”ın orijinalından oxuculara neçəsi çatacaq... Atamın mağazada öz kitabını vərəqləyən əlləri gözümün qabağındadı. Məhz əlləri. İri əlləri. Görünür, mən bu prosesdə bütün mənanın və duyğuların o vərəqləməyə bağlı olduğunu bildiyimə görədi ki, yaddaşıma məhz həmin an hopub qalıb.

Əmioğlu Əfqan deyir ki, o da kitab dükənində bu cür axtarış aparıb. Bakıdakı “Kitab evi”ndə, deyəsən, bir salamat nüsxə görüb, təbii ki, söhbət həmin gün satış üçün rəfdə qoyulmuş nüsxələrin birindən gedir, satıldıqca satış bazasında və ya mağazanın öz anbarında qalan başqa nüsxələr çıxarılıb gətirilirdi və sözsüz, onların da arasında tək-tək salamat nüsxələr olub.

Çox keçmədi ki, SSRİ dağıldı. Atam onun dağılacağını bilirdi, gözləyirdi, bunu şeirlərində də ifadə eləyirdi. Amma şübhəsiz ki, SSRİ heç kimin gözləmədiyi bir sürətlə dağıldı. Müstəqil Azərbaycan ağır problemlər burulğanına düşdü: müharibə, yoxsulluq, anarxiya... Hüquqa yox, gücə əsaslanan sabitliyi sabitlik saymamaqda haqlıyıqsa, onda demək olar ki, atam bu problemlərin heç birinin həllini görmədən öldü.

Atamın qeyri-adi yaddaşı vardı. Azərbaycanı qarış-qarış gəzmişdi və 20 il, 30 il, 40 il əvvəl rastlaşdığı adamları onların kəndindən, şəhərindən olan adamlarla görüşəndə xatırlayıb soruşardı, özü də elə-belə soruşmazdı, tam təfəsilatıyla xəbər alardı: qapısına su çəkdimişdi, suyu gəlirmi, filankəslə davası

vardı, barışdımı, qoca nənəsi dururmu, yaxşı söhbətçil qarıydı, mənə belə dedi, mən ona belə dedim və sair. Axırda məlum olur ki, həmin adam, tutalım, kənd sovetinin sədriymiş və “Bilik” Cəmiyyətinin xəttiylə atam onların rayonunda olanda onun həyətində cəmisi bir saat oturub, ya çay içib, ya çörək yeyibmiş. (Sovet dövründə şair, yazıçıları zəhmətkeşlərlə görüşlərə ezam eləyirdilər. Yeri gəlmişkən, atam deyirdi ki, belə görüşlərdə antisovet şeirlərini oxuyanda bəzən adamların oturacaqlara qısılib, yumulub bir növ görünməz olmağa çalışdığını da müşahidə eləyib).

Atam adamları ləhcəsindən nəinki hansı rayondan, hətta hansı kənddən olduğunu da tapırdı, belə hadisələr mənim gözümlə qabağında yüz dəfə olub və mən adamların buna nə cür təəccübləndiyini görmüşəm. Atam adamlarla belə tanış olardı: Filan rayonun hansı kəndindənsən – filan kəndindən, yoxsa filan kəndindən? Soruşmazdı ki, hansı rayondansən, çünki bunu atam dərhal, sorğusuzsuz duyardı. Kəndi soruşanda da yenə təxmini bilirdi ki, bu-bu kəndlərin birindəndi, ayrı kənddən deyil. Sonra tanışlıq belə davam eləyirdi: Filankəslərdənsən, yoxsa filankəslərdən? Filankəsin nəyisən? Birdən qarşısındakını şoka salan sual olardı: Ə, sən dəndən yenə filankəsdən ərizə yazır? Qız qaçırtmışdın, qız eviylə barışdınmı? Neçə uşağın var?

Bir dəfə hətta təsadüfən Bakıda bizdən yolu soruşan qızdan həyətlərindəki tut ağacını xəbər aldı. Daha doğrusu, qız yolu soruşan kimi atam soruşdu ki, Laçının harasındandı, sonra soruşdu ki, kimlərdəndi. Daha heç nə soruşmadı, bundan sonra atam elə yolu gedə-gedə üzünü mənə çevirib həmin qızgilin bağbağatından, həyətlərindəki tut ağacından danışmağa başladı. Sözsüz, atam zarafatından qalmazdı. Qıza deyirdi ki, mənim laçınlılardan zəhləm gedir: “Bahbahbah, ay laçınlılar, sizdən nələr çəkmişəm...” Atam yolu göstərsə də, qız əl çəkmirdi, getmək istəməirdi, dirənib durmuşdu ki, denən görüm sən kimsən. “Vallah, sən laçınlısan” deyirdi. Atam üz-gözünü turşudurdu: “Nə? Laçınlı? Allah eləməsin!” Axırda gördü ki, qız əl çəkmir, atam boynuna aldı ki, laçınlıdı və bir dəfə qızın atasının qonağı olub. Atam onun atasına salam göndərdi. Onda mən 8-9 yaşda olardım.

Atamın yaddaşı həyat eşqli bir yaddaşıydı. Bu yaddaş həyat səhnələrini, əhvalatları, söhbətləri, təbiət mənzərələrini, atları, inəkləri, qoyun-quzunu, gülçiçəyi özünə hopdururdu. Amma məsələn, rəqəm atamın yadında qalmırdı, yəni qalırdı, amma hamıda olduğu kimi, qeyri-adi şəkildə yox, adi qaydada.

Atamın söhbətlərindən doymaq olmurdu. Bunu onu tanıyanların, xüsusilə yol yoldaşı olanların hamısı deyir. Atam saatlarla saysız-hesabsız əhvalatı dayanmadan danışa bilirdi, özü də insanı yormadan, duzlu, məzəli... Tez-tez də xəbər alardı: “Başını ağrıtmıram?..”

Bir dəfə universitetdə kafedrada atamın iş yoldaşlarından Nüşabə xanımla Namiq müəllimi gördük – atam yenidən dünyadan köç eləmişdi. Nüşabə xanım dedi, elə indicə Ağadan danışdı: “Namiq müəllim deyir, kaş Ağanın söhbətlərini yazaydıq, bilsəydiniz, yazardım deyir”. Namiq müəllim əlini dizinə vurub başını yellədi: “Adamın ağına nə gələr? Hardan biləsən! Hardan biləsən ki, durduğu yerdə birdən-birə çıxıb gedəcək...”

Atam danışdı, danışdı, hərdən köləliyə qarşı mübarizəsinə görə çəkdiyi əziyyətlərdən də söz salırdı. Sən o əziyyətləri doğuran addımlardan birini atmaq istəsəydiniz, atam o dəqiqə sənə ehtiyatlı olmağı məsləhət görəcəkdi. O özü eləyirdi, amma başqalarına qıymırdı. Başqalarına qıymamaq – sən qarışıq neçə-neçə adamı ölümə verən və ya ölümə verməyə hazır olan, xoşbəxtliyini başqalarının bədbəxtliyi üstündə qurmaqdan nəinki çəkinməyən, hətta bundan zövq alan saysız-hesabsız maskalı-maskasız cəlladı göz qabağına gətirəndə başa düşürsən ki, insana qıymamaq nə deməkdi.

Mənim atam qəhrəman deyildi, çünki o öz işini qəhrəmanlıq yox, insani borc, vicdan borcu kimi həyata keçirirdi. Yəni onun nəzərində hər şey elə bu cür də olmalıydı, o bu işi görməliydi və burda öyüləsi bir şey yoxdu. Bu mənada atamla Alber Kamyunun “Taun” romanının qəhrəmanı doktor Riye arasında indi bir oxşarlıq tapıram. Fəxri düz deyir, mənəviyyatın gözü uzaqdan yaxşı görür. Mənim atam Vətənimizin səssiz fədakarlığına, sakit, özünü gözə soxmayan, özünü reklam eləməyən fədakarlığa bir nümunədi. Biz vətənimizdə bu cür nümunələrin çox olduğunu duymalı, bununla fəxr eləməliyik. Bu duyğunun böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti var. Bu, əxlaqi duruluq yaradan bir duyğudur. Onda böyük mənəvi qüvvə, mənəvi sirayət gücü var.

Mənim atam qəhrəman deyil, mənim atam olsa-olsa naməlum qəhrəmandı və bu naməlumluq böyük bir tərbiyədi. Onu bəlkə də məlum vəziyyətə gətirmək yanlışdı, onun mahiyyətinə ziddi. Amma təvazökar, təmənnəsiz və səssiz fədakarlığı təbliğ eləyəndə biz istər-istəməz nümunələr də göstərməliyik. Biz məlum qəhrəmanların qiymətini azaltmadan, onlardan sevgimizi əsirgəmədən naməlum qəhrəmanlardan dərs almağı da unutmamalıyıq.

“Şah İsmayıl” hadisəsinin mənim və ailəmizin başqa üzvlərinin yadında, demək olar ki, bir təfərrüatı qalmayıb. Mən bu hadisəni orda adı keçən adamların köməyilə birtəhər bir-birinə bağlayıb danışdım. Hamının yadında qalan odu ki, Ağa Laçınlının köləliyin əleyhinə yazdığı şeirini kitabdan cırıb başqa variantla əvəz eləyiblər. Əlavə elə bir şey bilən yoxdu. Əgər siz soruşsanız görərsiniz ki, nəinki sovet Azərbaycanının, hətta bəlkə də bütün SSRİ-nin mövcud olduğu dövrdə analoqu olmayan bu ədəbi-siyasi hadisədən nəinki keçmiş SSRİ-də, Azərbaycanda xəbərdar deyillər, hətta Azərbaycanın şairləri, yazıçıları arasında da bundan xəbəri olan çox az adam var. O vaxt eşidib bilənlərin də yadından

çıxıb. Və bütün bunların bir səbəbi var: mənim atam heç vaxt özündən qəhrəman düzəltmək fikrində olmayıb, heç vaxt özünü reklam eləməyib, vicdan borcunu yerinə yetirdiyinə, vətəninə, xalqının qarşısında özünə borc bildiyi işlərinə görə mükafat ummayıb.

Bəlkə də elə şair var ki, bu hadisə onun başına gələydi, Sovet İttifaqı dağılandıqdan sonra yüz dəfə o barədə müsahibə verib danışardı. İndisə bu hadisənin təfərrüatını hətta mən – atamın Azərbaycan müstəqil olandan əlinə qələm alıb yazı-pozuyla, jurnalistikayla məşğul olan övladı və hər biri qələm adamı olan qardaşlarım da bilmir. Atam bir dəfə də olsun Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə həmin yaralı kitabı çıxarıb bir kimsəyə göstərmədi. Demədi, baxın görün mən neyləmişəm, mənə qarşı nələr eləyiblər. Demədi. Azərbaycanın və yəqin ki, neçə-neçə ölkənin poeziya tarixində analoqu olmayan bu hadisəni tarixə, özünü həmin tarixin qəhrəmanına çevirmədi. O, sakitcə başını aşağı salıb azadlıq uğrunda mübarizənin verdiyi bəhrənin – dövlət müstəqilliyinin hamı üçün şirin bir nübar olması yolunda çalışdı, təmənnəsiz və təvazökar mübarizəsini davam elətdirdi.

Mənim atam azadlıq uğrunda mübarizəsindən öz həyatında, demək olar ki, ancaq ziyan gördü, onun atama heç bir faydası olmadı. Ancaq o, bir dəfə də olsun bu mübarizədən üz döndərmədi, heç vaxt dövlət müstəqilliyimizdən xeyir-duasını əsirgəmədi. Onun xeyir-duası müstəqilliyin xoşbəxt eləmədiyi adamın xeyir-duasıydı, yəni əsl xeyir-duaydı.

Sovet İttifaqı dağılhadağılda senzura – “Qlavlit” ləğv olundu. “Alın yazımız” kitabını tərtib eləyəndə atam “Şah İsmayıl” şeirini tam şəkildə, ilkin variantında ora daxil elədi və şeir əvvəldə necəydisə elə də kitabda işıq üzü gördü. “Alın yazımız”ı tərtib eləyəndə qardaşım Fəxri ora antisovet şeirlərin salınmasına çox imkan verməyib. Atamın yalnız bir neçə antisovet şeiri ora salınıb, çünki Fəxri deyib ki, daha belə şeirlərin dövrü keçib.

Şeir ölməməlidir, əgər o, bir quruluşun dağılmasıyla əhəmiyyətini itirirsə, deməli, onun bədii məziyyətinə şübhə eləməyə əsas var. Düzdü, atam özünün azadlıq şeirlərinin ölməsi fikriylə razılaşmırdı, çünki onu bu şeirlərə ölməyən duyğuları bağlayırdı. Bu şeirlər əbədi duyğulardan, pak niyyətdən, ölməz dəyərlərə söykənən ideallardan qaynaqlanırdı. Ancaq bu gün mən atamın kitabını sizə versəm, siz orda ictimai-siyasi şeirləri yox, sevgi şeirlərini, təbiət şeirlərini daha çox oxuyacaqsınız. Bununla belə, bəzən elə bir tarixi dövr gəlir ki, orda ictimai-siyasi həqiqətlər də daha çox şairin, yazıçının dilindən səslənməli olur. Bəzən poeziya bu missiyanı da öz üzərinə götürməli olur – şair təkcə mənaları yox, məqsədləri də ifadə eləmək məcburiyyətində qalır. Öz məqsədinə çatandan sonra bu cür məqsədli ictimai-siyasi şeirlər əhəmiyyətini ya tam, ya da qismən itirəcək. Ancaq o şeirləri doğuran hisslər əbədidir. Atamın kitab dükanında “Gecə

yuxusu"nu sürətlə vərəqləyən iri əllərini xatırlayıram. O hisslər əbədidi. Şeyrin hərfləri, nöqtə-vergülləri ölsə də, daxili enerjisi, ruhu yaşayır.

Oqtay deyir, o gün atamı yuxuda görmüşəm. Deyir, görürəm bir ağ yoldu, atam yolun düz ortasında dayanıb qoluma girib deyir: "Darıxmayın, hamınızın üzünə qapılar açılacaq".

Mən bu qapıların tezliklə açılmasını istəyirəm. Mən bu qapıların Quzeylə Güneyin arasında, Təbrizlə Bakının arasında açılmasını istəyirəm. Mən o ağ yolun Qarabağa, Göyçəyə, Zəngəzura, Borçalıya, Dərbəndə, Kərkükə gedib çıxmasını istəyirəm. Mən xalqımızın, Vətənimizin bir ağ günə, ağappaq bir günə çıxmasını istəyirəm. Yalnız indi, yazının sonuna gəlib çatanda başa düşürəm ki, bu yazı Azərbaycan haqqındadı, Vətən haqqındadı. Əslində mən azadlıq uğrunda təvazökar, təmənnəsiz və təvazökar olduğu qədər də prinsipial mübarizədən danışmaq istəyirdim. Ancaq indi görürəm ki, bu yazı bizim xalqımız haqqındadı.

Dünyada bizim xalqımız qədər faciəli taleyi olan ikinci bir xalq çətin olsun. Ancaq darıxmayın, qapılar açılacaq. Bütün ömrünü dinməzcə-söyləməzcə xalqına fəda eləyən oğlanların, qızların durduğu ağ yoldadı nicat yolu. Biz heç kimi heç bir çətin işə çağırmadan, heç bir mükafat ummadan, heç kimə elan eləmədən, dinməz-söyləməz əlimizdən gələni eləməliyik Vətən yolunda, xalq yolunda, Azərbaycan yolunda.

Bizim yolumuz Azərbaycan yoludu. Biz dərdimizin-sərimizin, sevincimizin bir olduğunu, yolumuzun bir olduğunu başa düşməliyik. Bir-birimizi didib-parçalamağa, bir-birimizə zülm eləməyə son qoymalıyıq. Bir-birimizin günahından keçib əl-ələ tutmalı, birliyimizi, diriliyimizi yaratmalı, millətimizin yatmış duyğularını, yatmış ideallarını oyatmalıyıq. Millət üçün milli birlikdən böyük heç nə ola bilməz. Birliyimizə çatmalıyıq.

Yaşasın Vətənin ər övladları

Yaşasın Vətənin ər övladları,
Yaşasın yanımlı doğmalarımız.
Yaşasın yaxşının qol-qanadları,
Yaşasın alınmaz namus-arımız.

Yaşasın dözümlə qəm üstələyən,
Yaşasın havanı öncə duyan dost.
Yaşasın yağıya fikir təliyən,
Yaşasın ağılla can qoruyan dost.

Yaşasın qəlbində qədir bilənlər,

Yaşasın döyülüb öldürülənlər.
Yaşasın başına hava gələnlər,
Yaşasın dırnaqla dağı dələnlər.

Arı bəla çəkir bal üsküyündə,
İçməyə nə var ki, şirin şirəni.
Gəlin yada salaq – daşlar üstündə
Azadlıq toxumu yetişdirəni.

Gəlin alqışlayaq tükənməz tabı,
Dönüklər çox mindi dövrün atına.
Elcanlı dustağı sıxan yatabı
Tapşırıq o tanrı amanatına.

Min istək mələdi el baxışında,
Kimimiz var axı, kimi taptadaq?
Yığval boyasının axtarışında
Qaranı verdilər, ağı tapmadıq.

Yaşaya bilmədi yaşayasılar,
Zalıma yem oldu mərdin ömürü.
Qəlbində bol insaf daşyasılar
Döşündə daşdı dəmir-dümürü.

Bilsən hamısını huşun dağılar,
Hələ tanımırısan bizim “lordları”.
Qoy yaxşı yağlansın harın yağılar,
Qoy yaxşı kökəlsin qəbir qurdları.

Sizdən danışırım, a dərd verənlər.
Arada yellənən bir veyilsiniz.
A başda oturub baş gəmirənlər
Yurdun yaraşığı siz deyilsiniz.

Yurdun qəhrəmanı siz olmadınız,
A mənlik qanını keyidən keylər.
Elə quyulanar batmış adınız,
Çatmaz hamınıza bu haylar-küylər.

Hələ dönməmişdir igidin üzü,
Kişilər tutuldu elin dərdinə.
Keçirib ələkdən ayrını-düzü,
Küsünə-küsünə deyirəm yenə:

Yaşasın yaxşının qol-qanadları,
Yaşasın alınmaz namus-arımız.
Yaşasın Vətənin ər övladları,
Yaşasın yanımlı doğmalarımız.

1983

Azadlığa sadıq qalmaq

Azadlığa sadıq qalmağın çətinliyi nədədi? Birincisi ondadı ki, insan tək-cə xeyirxah varlıq deyil, insanın şəri də var və bu şəri bizi həmişə azadlığın da əleyhinə yönəldir. İkincisi, insan elə bir varlıqdı ki, o, daim azad vəziyyətdə, azadlıq hissiylə baş-baş qala bilmir, onun təbiəti buna imkan vermir, o biri hissələr kimi azadlığın da gücləndiyi, öləzidiyi, sürüşüb əldən çıxdığı vaxtlar olur. Üçüncüsü, azadlıq bəzən başqa dəyərlərlə, xüsusən ədalət, sevgi və birliklə toqquşur və bilmirsən hansına güzəştə gedəsən. Dördüncüsü, azadlıq bəzən heç bir dəyərlə toqquşmur, amma böyük bir sınağa çəkilir. Buna xüsusən insanın ölüm qorxusu – ölmək və ya öldürülmək təhlükəsi altına düşdüyü anlar aiddi. Beşincisi klassik təsnifatların hamısında var: azadlıq, yoxsa rahatlıq. Altıncısı da klassik təsnifata daxildi: azadlığın çörəklə sınağa çəkilməsi. Daha bir çətinlik ondadı ki, azadlıq bəzən adama yük olur, çünki azadlıq məsuliyyət daşımaq, seçmək, qərar qəbul eləmək deməkdir.

Azadlığa sadıq qalmaq çoxmənalı sözdü, hərdən o, azadlığı qorumaq – özünün və ya başqalarının azadlığını qorumaq, hərdən də azadlığı qazanmaq – özünə və ya başqalarına qazanmaq deməkdir. Azadlığa sadıq qalmaq azadlığı nəzərə almaq, onu yaddan çıxarmamaq kimi də başa düşülə bilər. Azadlığa sadıqlıq özünü ifadə eləmək, özünü reallaşdırmaq demək də ola bilər. İnsan azadlığa mənəvi simasını itirməmək, öz gözündən və ya başqalarının gözündən düşməmək üçün də sadıq qala bilər. Azadlığa faydalı, sərfəli olduğu üçün sadıq qalmaq da mümkündür. Azadlığa ümumi axında və ya başqa bir təsadüfdən də sadıq qalmaq olar. İnsan azadlığa vicdanının, qrupun, xalqın, dövlətin, xaricin təhrikiylə, dəb xatirinə, Allahın və ya şeytanın əmriylə də sadıq qala bilər. Bir sözlə, müxtəlif və ziddiyyətli səbəblər ola bilər. Azadlığa sadıqlıyı ümumi şəkildə

belə ifadə eləyə bilərik: ondan əl çəkməmək, onu nəyəsə dəyişməmək, onun əleyhinə çıxmamaq.

Biz azadlığa sadıq qalmağın çətinliyindən danışdıq, ancaq bu çətinliyi dəf eləməyin çətin yollarından danışmayacağıq. Biz adamları çətin işlərə çağıra bilmərik, biz adamlara yalnız asan işləri təklif eləməliyik. Biz arzulamalıyıq və çalışmalıyıq ki, azadlığa sadıq qalmaq asan bir işə çevrilsin. Nə qədər çətin şərait olur-olsun biz azadlığa sadıq qalmağın asan yollarını tapmalıyıq və adamları həmin yollara yönəltməliyik. Ən təhlükəli vəziyyətdə belə azadlığa sadıq qalmağın təhlükəsiz yolları var, o yolları adamlara ya göstərmək, ya da adamları onu axtarıb tapmağa həvəsləndirmək lazımdı. Azadlığa sadıq qalmağın yolunu axtarmağın özü azadlığa sadıqlıyın bir göstəricisidi və bunu axtaran adam təkcə elə öz axtarışıyla azadlığa sadıqdi.

Hər bir çətin və təhlükəli vəziyyətdə biz belə bir sualın üzərində düşünməliyik: burda azadlığa sadıq qalmağın asan və təhlükəsiz yolu hansıdı? İnsanın həmin andakı vəziyyətindən və mühitdən asılı olaraq ən müxtəlif cavablar ortaya çıxa bilər. Elə ola bilər ki, insan uzanıb yuxuya gedəndə azadlığa sadıq qalmaq yolunu seçə bilər. Elə də ola bilər ki, insan üçün təbiət mənzərəsini seyr eləyəndə azadlığa sadıq qalmaq vacib bir işə çevrilər, çünki o, təbiəti seyr eləyəndə elə bir azadlıq duyğusu yaşaya bilər ki, həmin hissi yaşatmaq hamısından vacib olar. Bəzən azadlığa rəsm əsərinə, fotosəkilə baxanda da sadıq qalmaq lazım gəlir.

Biz ürəyimizdə azadlığa sadıq qalandan sonra kənardan nə qədər məhdudiyyət olur-olsun bizim sadıqlıyımızı əlimizdən tam ala bilməz. Əsas məsələ ürəyində azadlığa sadıq qalmaqdı. Azadlığa sadıqlıq yalnız insan ona öz qəlbində xəyanət eləyəndə tam şəkildə pozulur, başqa bütün hallarda sadıqlıya yalnız qismən xəttər dəyə bilər. Bu dəqiqənin özündə hər kəs bir dəqiqəlik fikrə gedib ondan ötrü azadlığa sadıq qalmağın ən asan yolunun nə olduğunu müəyyənləşdirir və elə bu dəqiqənin özündə öz qəlbində azadlığa sədaqət yarada bilər. Azadlığa sədaqət bizim ürəyimizdə olduğundan ona ən böyük maneə də bizim ürəyimizdədi. Azadlığa sadıq qalmaq həm bu qədər çətin, həm də bu qədər asandı. Dəqiqələr keçəcək və bir dəqiqədə öz qəlbində azadlığa sədaqət yaradan adam onu qoruyub saxlamağın çətinliyini də görəcək. Azadlığa sədaqət ilk növbədə bizim öz təbiətimizdəki köləliyi yoxa çıxarmaq deməkdi, ona görə biz dönə-dönə azadlığa sadıq qaldığımız anlara qayıtmalı, o anları təkrar yaşamağa çalışmalıyıq. Biz elə eləməliyik ki, mühit azadlığa sadıqlıq aşılarsın və hər kəsi özü də bilmədən azadlığını reallaşdırmağa həvəsləndirsin.

Azadlığa sadıqlıyın yanlış başa düşülməsi də mümkündür. Bu, xüsusilə azadlıqla məsuliyyət, azadlıqla etika, azadlıqla intizam arasında əlaqənin yanlış başa düşülməsindən irəli gələ bilər. İnsanın azadlığa sadıqlıyını təkcə onun özünə

yox, başqalarına da baha oturmamalıdı. Bu sadıqlıq insanın özü kimi, ətrafı üçün də asan və təhlükəsiz olmalıdı. Biz arzulamalı və çalışmalıyıq ki, azadlığa sadıq qalmaq çox asan bir işə çevrilsin, həm insan bundan ötrü kamilləşsin, azadlığa sadıq qalmağa mənəvi gücü çatsın, həm də cəmiyyət lazımı səviyyədə inkişaf eləsin, azadlığa mane olmayan bir formaya gəlib çıxsın.

Azadlığa sadıqlıq pafossuz olmalıdı. Pafos olan kimi azadlığa sadıqlıya səbirsizlik və özünü göstərmək xüsusiyyətləri qarışacaq. Nəticədə azadlığa sadıqlıq ya hay-küylü, ya da qeyri-səmimi olacaq. Sədaqət hay-küy və reklam xoşlamır. Bunlar sədaqəti gözdən salan şeylərdi. Azadlığa sadıqlıq küysüz və özünü göstərməsiz olmalıdı. Azadlığa sadıqlıyın pafossuz olması dinc mübarizənin başlıca şərtlərindən biridi. Pafos mübarizənin sakitliyini və təvazökarlığını pozur. Təvazökar olmayan mübarizənin tərbiyəsisə həmişə şübhə altına düşəcək. Azadlığa sədaqətin pozası yoxdu.

Azadlığa küysüz sədaqət bizim mübarizəni dayanıqlı və tərbiyəli eləyir. Biz təvazökar mübarizənin tərəfdarı olmalıyıq. Özünü gözə soxan mübarizə bizlik deyil. Biz məlum qəhrəmanları sevirik və onları heç vaxt unutmamalıyıq. Ancaq biz naməlum qəhrəmanların getdiyi yolla getməliyik. Bizim metodumuz naməlum qəhrəmanlıqlar metodu olmalıdı. Kim adının dastanlara düşməyəcəyini bilə-bilə fədakarlıq eləməyə hazırdisa, bizə tərəf gəlməliidi. Kim qəhrəmanlıq dastanlarına düşməyi ummadan fədakarlıq eləyibsə, bizə örnəkdi. Azadlığa bu cür sədaqət asan deyil və bu, bizim azadlığa sadıqlıq işində təklif elədiyimiz yeganə çətinlikdi.

Azadlığın tərəfinə keç

Hər kəs ürəyində azadlığın tərəfinə keçməliidi. Səndən ayrı heç nə istəyən yoxdu, çay içirsən, çayını iç, işə tələsirsən, adamları yara-yara yüyürməyində ol, iclas keçirirsən, çıxışını davam elətdir, gül dəstəsi alırsan, çiçəkləri seç, lətifə danışırsan, uğunub get, toydasan, qol götürüb oyna, həkimdəsən, dərindən nəfəs al ciyərinə qulaq assınlar, qarovuldasan, qışqır farağat dursunlar, gəlmisən, zəngi bas qapını açsınlar... heç bir işindən-gücündən ayrılma, ayaq saxlama, əl saxlama, sözünü yarıda qoyma, azadlıq üçün ayrı heç nə eləmə, eləcə ürəyində azadlığın tərəfinə keç. İçə-içə, yüyürə-yüyürə, danışa-danışa, oynaya-oynaya özünə denən, bax, indi, bu dəqiqə mən ürəyimdə azadlığın tərəfinə keçəcəm və azadlığın tərəfinə keç.

Qoy qarşıdakı adam sənədləri göyə qaldırıb rəqəmləri göstərməyində olsun, rəqəmlərə diqqətlə bax, həm də azadlığın tərəfinə keç. Ağacların budaqları barmağını dodağına dayayıb deyir, sakit ol, quşların səsini dinlə, sən quşların

səsini dinlə və azadlığın tərəfinə keç. Eyvandan boylan adam həyatı olduğu kimi görmək istəyir, pəncərənin dalından baxmaq darıxdırır onu, sən də başını qaldır eyvandan baxanı gör, azadlığın tərəfinə keç. Uşaqların çiyindəki çanta uşaqların özü boydadı, çantaları atılıb-düşür uşaqlar qaçdıqca – azadlığın tərəfinə keç. Kompüterdə artıq yazıları silib atmaq lazımdı, şəkillər də ağırlıq eləyir, seçib yığmaq lazımdı, biri iki yerə düşüb deyəsən – azadlığın tərəfinə keç. Xaricdə dörd tələbə imtahanda saxtakarlıq eləyib, neçə ildən sonra açılıb işin üstü, aləm bir-birinə dəyib – azadlığın tərəfinə keç. Saatsız deyir, bu o qədər incə mexanizmdir ki, zərgər kimi işləməlisən onun üstündə, elə bil saat yox, üzük qaşı düzəldirsən, deyir saatsız gərək zərgər kimi dəqiq olsun, zərgər də saat kimi dəqiq olmalıdı, özü deyir, özü də gülür – sən azadlığın tərəfinə keç. Dükanın qapısına çöldən baxanda elə bil içəridəki bolluğu duyursan, qapı açılıb-bağlandıqca içəridəki sıxlığın havası dəyir sənə – azadlığın tərəfinə keçmişəmmi?.. Yavaş ol, qoy bu maşın dayansın, dəmirə etibar yoxdu, bir də gördün özünü saxlaya bilmədi, bir az artıq səbir elə, ziyanı yoxdu – azadlığın tərəfinə keçdinmi? Radioda mahnı, televizorda mahnı, reklam lövhələrində mahnı, adamların qulağında mahnı, ürəyində mahnı, telefonda mahnı, bir az da özün zümzümə elə, dilində mahnı olsun – azadlığın tərəfinə keçdinmi? Ölüm hökmü ləğv olunub, ömürlük həbs cəzası da ləğv olunacaq, axırda türmələri də ləğv eləyəcəklər, yaşadığın hər dövrdən yaxşı dövrlər olacaq, gələcək indidən üstündü, yoxsa gəlməyinin nə mənası olardı, içək gələcəyin sağlığına – azadlığın tərəfinə keçəkmi?

Biri əməldə azadlığın əleyhinə çıxır, yenə cəhənnəm, başa düşmək olar, biri sözdə azadlığın əleyhinə danışır, cəhənnəm, bir səbəbi var, bəs bunlar niyə ürəklərində də azadlığın əleyhinə gedirlər – mən bilmirəm. Ürəkdə azadlığın əleyhinə çıxmaq nəyə lazımdı – mən bunu başa düşmürəm. Kimdi sənin ürəyinə girib baxan?! Ürəyinlə nə işin var, qoy ürəyin dursun yerində, sənin ürəyin azadlığın tərəfindədi, qoy elə o cür də dursun. Qorxma, qorxulu olsa demərəm, ürəyini azadlığın tərəfində saxla, ürəyində azadlığın tərəfində dur, heç kimə də ürəyini açma, qoy bu sənin sirrin olsun, bəlkə də bütün xoşbəxtliyini o sirrində görəcəksən, onun verdiyi sevinci heç nədən ala bilməyəcəksən, heç nədə tapa bilməyəcəksən...

Ən böyük bədbəxtlik ürəkdən azadlığın əleyhinə çıxmaqdı, bu sənin nəyinə lazımdı, ürəkdən azadlığın əleyhinə durma, ürəkdə azadlığın əleyhinə heç durma, görsən zalım səni tamam tilsimləyib, elə ovsunlayıb ki, elə bilirsən ürəyini də oxuyurlar, bil ki, yalandı, hamısı qorxudandı, ürəyini heç kim oxuya bilməz, ürəyini buz kimi saxla, elə zalımın düz gözünün içinə baxa-baxa ürəyində azadlığın tərəfinə keç, heç tükün də tərənəməsin, bir adamın da əlində sübut yoxdu, zərrə qədər də olsun fakt vermirsən, qəti çəkinib eləmə, narahat olma, özünü şübhəli aparma, səni bir özün görürsən, bir də Allahın görür, dörd bir

yanında düşmən dayana-dayana da azadlığın tərəfinə keçə bilərsən – ürəyində, görən yoxdu, “heç olmasa ürəyində” demirəm, azadlığın tərəfinə keçəndə biləcəksən niyə demirəm.

Azadlığın tərəfinə keç. Hamı azadlığın tərəfinə keçə bilər, hamı azadlığın tərəfinə keçməlidir. Hamı ürəyində azadlığın tərəfində durmalıdır. Ürəyində azadlığın əleyhinə çıxanın ürəyi yoxdu. Ürəyində azadlığın əleyhinə çıxanın ağı da yoxdu. Azadlığın tərəfinə keç.

Görməmişlik və mübarizə

İnsanın başına gələn bir çox bəlanın kökündə görməmişlik durur. Biz maddi görməmişlikdən danışmayacağıq, söhbətimizin mövzusu ictimai-siyasi görməmişlikdi. Gəlin mövzunu bir az da konkretləşdirək: biz azadlıq uğrunda mübarizə aparan adamların görməmişliyindən danışacağıq.

Mövzunu bu qədər konkretləşdirməyin səbəbi var. Görməmişlik bizim cəmiyyətdə elə biabırçı həddə çatıb ki, onun birindən danışmaq, o birindən danışmamaq doğru deyil, həm də daha böyük, daha dəhşətli görməmişlikləri qoyub azadlıq uğrunda mübarizə aparanların görməmişliyindən danışmaq insafdan deyil. Əslində bu, ədalətsizlikdi, çünki azadlıq uğrunda mübarizə aparanların istər maddi, istər ictimai-siyasi görməmişliyi başqalarının həm maddi, həm ictimai, həm də siyasi görməmişliyindən qat-qat azdı. Ancaq azadlıq uğrunda mübarizədən danışırıqsa, onda bu mövzuya da toxunmalıyıq. Çünki bizi narahat eləyən azadlıq uğrunda mübarizə aparanların görməmişliyi deyil, onun həmin mübarizəyə vurduğu ziyandı. Görməmişçəsinə şöhrətpərəstliyin azadlıq uğrunda mübarizəyə vurduğu ziyansa az olmayıb.

Mövzunu bir az da dəqiqləşdirək: biz azadlıq uğrunda mübarizə aparanların maddi görməmişliyindən yox, ictimai-siyasi sahəyə aid hər bir görməmişliyindən də yox, məhz şöhrət görməmişliyindən, həm də onun məhz həmin mübarizəyə ziyan vuran hissəsindən danışırıq. Mövzumuzun dəqiq adı belədi: azadlıq uğrunda mübarizə aparan insanların özünü reklam eləməsinin bəzən onların işinə və ümumən azadlıq uğrunda mübarizəyə ziyan vurmaması. Lap dəqiqi, biz bu haqda yalnız bir neçə söz deyirik.

Birdən görürsən biri azadlıq uğrunda nəşə yaxşı bir iş görüb, bir faydalı addım atıb, zəhmət çəkib, bəlkə fədakarlıq da eləyib, o dəqiqə istəyir bütün aləm bundan xəbər tutsun, bunu bildirməkdən ötrü dəridən-qabıqdan çıxır. Ay sağ olmuş, nolub, nə qoyma-haraydı, adam bir az gözütox, bir təvazökar olar, elədiyini gözə soxub, başa qaxıb qiymətdən salmaz və nəhayət, adamın bir bicliyi də olar, özünü bu qədər ifşa eləyib yandırmaz.

Görürsüz, mən niyyətimi dərhal ifşa elədim. Azadlıq uğrunda mübarizə aparənlərin şöhrət görməmişliyinin əleyhinə danışanda təkçə mənəvi yox, həm də siyasi amillərə söykəndiyimi dərhal büruzə verdim. Əgər azadlıq uğrunda ictimai-siyasi mübarizədə özünüreklamın ictimai-siyasi fəsadları olmasaydı, onda mən bu reklamın əleyhinə ya danışmazdım, ya da ancaq mənəvi arqumentlərlə danışardım. İndisə mən burda mənəvi arqument qədər də ictimai-siyasi arqumenti yada salıram, çünki azadlıq uğrunda mübarizə aparənlərin təkçə mənəvi təmkinini yox, ictimai-siyasi təmkinini də itirdiklərini görürəm.

Orta və yaşlı nəslə bir qırağa qoyaq, heç olmasa gənclər bu səhvə yol verməsinlər, onların gələcəyi irəlidedi və şöhrət qazanmağa hələ çox vaxt, çox imkan olacaq. Tələsmək lazım deyil. Şöhrətə tələsməksə heç lazım deyil. Şöhrət elə bir şeydi ki, bir gündə də gələ bilər. Özündə mənəvi güc hiss eləyən adamın itmək qorxusu olmamalıdır. Əsas məsələ iş görməkdi, insana xoşbəxtlik gətirən budu, insanı gördüyü işdən aldığı zövq xoşbəxt eləyir, hələ bilmək olmaz şöhrət də bu hissi yaradacaq, ya yox.

Şöhrətə tələsmək ən birinci ona görə təhlükəlidir ki, mənəvi səslənişi geridə qoyan hər bir çağırış qəzaya aparır, gec-tezi var. Şöhrətin sürəti mənəviyyatın sürətini keçməməlidir, əksinə, bir az geridə dayanmalıdır, buna təvazökarlıq deyirlər. Mənəviyyatın sürətinə uyğun olan hər bir irəliləmə ən etibarlı irəliləmədi, axır-əvvəl gəlib o birilərini keçəcək və ötüb keçəndə də yol qırağında saysız-hesabsız qəzanın şahidi olacaq, onda qəzaya uğrayanlar ona həsrətlə baxacaqlar. Yanından yavaş-yavaş ötüb gedəcək həmin arxayın və dayanıqlı şöhrətə həsrətlə baxmaq istəmirsənsə, sürəti vaxtında aşağı salmalısən. Ən maraqlısı odu ki, şöhrətə, məhz şöhrətə heç vaxt tələsmək lazım deyil, ən gülməlisi də odu ki, adamlar çox vaxt elə məhz şöhrətə tələsirlər.

Azadlıq uğrunda mübarizə hər şeydən əvvəl mənəvi prinsiplərə görə təvazökar olmalıdır, şöhrət görməmişliyi eləməməlidir. İkincisi də, bu mübarizənin bir ağılı, sözün yaxşı mənasında bicliyi olmalıdır, şöhrət nə olan şeydi ki, özünü onun güdazına verəsən. Görürsüz, biz təkçə mənəviyyatdan danışıırıq, həm də hiyləgərlikdən danışıırıq, ancaq bunun hər ikisinə ehtiyacımız varsa və təkçə mənəvi zəifliyimizə görə yox, həm də ağılsızlığımızın ucbatından qurban gediriksə, onda bunu nə cür ört-basdır eləyək. Nə cür inkar eləyək ki, azadlıq uğrunda mübarizədə bəzi səhvlər adicə şöhrət görməmişliyinə görə buraxılır, nədi-nədi, kimsə özünü reklam eləmək istəyir, kimsə lider kimi görünmək istəyir, kimsə qəhrəman olmaq istəyir və sair.

Hər kəs vicdan borcu olan işdən mükafat umduğuna görə xəcalət çəkməlidir. Adi işini qəhrəmanlıq kimi qələmə verib onu vicdanın borc bildiyi işlərin siyahısından çıxarmağa çalışan adam insanlığı təhqir eləyir, insanı cılızlaşdırır, tərbiyəsizlik yayır, başqalarına yanlış istiqamət göstərir. O yolu getməyinə

dəyməz. Orda siz bir dənə də gözütöx, mərd, səviyyəli adama rast gəlməyəcəksiz. Gördüyünüz ancaq cır-cılız adamlar olacaq. Onlarda sanbal deyilən şey yoxdu. Elə cılızlıqlar eləyəcəklər ki, onların əvəzinə siz xəcalət təri tökəcəksiz. Nə belə dostunuz olsun, nə də belə düşməniniz.

Görməmişlik insanın həmişə sanbalını əlindən alır. Şöhrət görməmişliyi azadlıq uğrunda mübarizəni sevimli olmağa qoymur. Təvazökarlığı olmayan varlığı və prosesi ürəkdən sevmək olmur. Hətta təbiət mənzərələri arasında da ən sevimli mənzərələr təvazökar görünən mənzərələrdi.

Şöhrət hərisliyi azadlıq uğrunda mübarizəyə şübhə yaradır. İstər-istəməniz bu mübarizənin şəxsi mənafe uğrunda olduğunu düşünürsən, inamın azalır, fikirləşirsən ki, azadlıq pərdəsi altında adamları aldatmaqla məşğuldular. Gözütöxlüq, o cümlədən şöhrət görməmişliyinin olmaması inam yaradan faktordu. Azadlıq uğrunda mübarizə aparən adamın heç nəyi yox, eləcə şöhrət hərisliyi axırda elə bir vəziyyət yaradacaq ki, bir adam da onun səmimiyyətinə inanmayacaq, nə desə, neyləsə, adamlar onun yalnız özü üçün çalışdığını düşünəcəklər.

Şöhrət elə bir şeydi ki, insan onu, ona can atmaya-atmaya qazanmalıdı. Mübarizənin məqsədi var, ona görə şöhrətin məqsədə çevrilməsi mübarizəylə bir araya sığmır – ikisindən birini seçməlisən. Əlbəttə, mübarizəni seçən adamın şöhrəti də qazana biləcəyinə ümid eləmək olar, şöhrəti seçən adamsa yalnız bir məqsədinə çata bilər, o da sağlığında, çünki zamanın şöhrəti sınağa çəkmək xüsusiyyəti var, zaman – adların başını yeməkdə mahirdi.

Şöhrət görməmiş adamları özünə borclu sayır, çünki o, hər xırda işinə qəhrəmanlıq kimi baxır və buna görə minnətdarlıq, mükafat istəyir. Həmin mükafatı adamlar ona bir verəcəklər, iki verəcəklər, axırda da nifrət eləyəcəklər. Şöhrət hərisiylə cəmiyyət arasında həmişə daxili bir gərginlik olur, şöhrət hərisinin varlığı cəmiyyətin həmişə əsəbinə toxunur. Şöhrət hərisini görəndə adamlara elə gəlir ki, elə bil kimsə əlini onların başının içinə salıb əsəblərinin ucunu cırmaqlayır. Bu, çox pis hissdi. Azadlıq uğrunda mübarizənin onunla assosiasiya olunması lap pisdidi. Azadlıqla əsl münasibət həmin əsəblərin üstündən sığal çəkməlididi, bütün mənfi duyğuların dağılıb getməsi, yerində sevgi və ümidin baş qaldırmasıyla nəticələnməlididi. Azadlıq uğrunda mübarizə cəmiyyətdə müsbət duyğuları oyatmalıdı. Bu absurddu ki, azadlıq uğrunda mübarizə aparasan, həm də mənfi duyğuların vurğunu olasan. Azadlıq uğrunda mübarizə müsbət duyğulara vurğunluqla aparılmalıdı. Azadlıq uğrunda mübarizənin tamahı olmamalıdı, o cümlədən şöhrət tamahı.

Adamları özünə borclu bilmək – heç nəyi özünə borc bilməmək deməkdi. Azadlıq uğrunda mübarizə özünü borclu saymalıdı, başqalarını yox. Özünü borclu biləndə mükafat ummursan, mükafat ummursansa, deməli, məqsədin

şöhrət qazanmaq deyil, şöhrəti məqsəd seçməmişənsə, deməli, azadlıq uğrunda mübarizə apara və həmin mübarizəni cılızlıqlara qurban getməkdən qoruya bilərsən.

Şöhrət görməmişliyinə xırda məsələ kimi baxmayın, təkcə elə onun azadlıq uğrunda mübarizəni korlamaq gücü var.

Başqalarının azadlığı, öz azadlığın

Başqalarının azadlığından iki cür danışmaq olar: bir – başqalarının azadlığından danışdığın kimi, iki – öz azadlığından danışdığın kimi. Birincisində sən başqalarına baxıb danışırısan, ikincisində başqalarının gözüylə özünə baxıb danışırısan. Birincisində başqaları ayrı adamlardı, ikincisində başqası sən özünsən. “Başqalarının azadlığı” şərti ifadədi, çünki “başqası” hər an sən özün ola bilərsən. Başqalarının azadlığından danışmaq elə bir azadlıqdan danışmaqdı ki, o azadlığın yerində hər an sən öz azadlığın dayana bilər və əslində dayanıb da.

Gəlin ortalığa bir azadlıq çıxaraq və ona hər gün bir az da çox azadlıq verək. Görək bu azadlıq haracan gedə biləcək, nə vaxt bizi qıcıqlandıracaq, nə vaxt bizə mane olacaq, harda biz onu dayandırmaq qərarına gələcəyik... Başqasının azadlığı bizim qabağımıza çıxan, yanımızdan keçən, gəlib böyrümüzü kəsdirən, yolumuzu kəsən azadlıqdı. Yəni bizim azadlığımız da başqasının qabağına çıxan, yanından keçən, böyrünü kəsdirən, yolunu kəsən azadlıqdı. Necə eləmək olar ki, bu azadlıq həm inkişaf eləsin, həm də başqasına mane olmasın? Necə eləmək olar ki, başqalarının azadlığı artsın, amma bizə mane olmasın?

Ortalığa çıxardığımız azadlığın sonsuzluğacan artmaq imkanı yoxdu, nə qədər artsa da, yenə hardasa başqalarının azadlığıyla – bizim azadlığımızla toqquşub dayanacaq. Bəs azadlığı başqalarının dayandırdığı yerdən o yana inkişaf elətdirmək mümkün deyilmi? Azadlıq başqalarının dayandırdığı yerdə qurtarımı? Yox. Məni binanın içinə buraxmırlar, bu, mənim azadlığıma mane olmaq deməkdir, ancaq binanın qapısı ağızında qala-qala da mənim özümü azad hiss eləmək imkanım var. Hətta ola bilsin, mən qapının ağızında dura-dura binadakıların hamısından azadam. Ola bilsin, parkda gəzintiyə çıxmış adamlardan hansısa biri türmədəki adamdan daha ağır dustaqdı.

Hərəkət azadlığı, xarici azadlıq çox vacib olsa da, bu, azadlığın hələ bir hissəsidir. Azadlığın daha mühüm hissəsi daxili azadlıqla bağlıdır. Məhz onun sayəsində yataq xəstəsi sağlam bir idmançıdan çox azad ola bilər. Məhz onun sayəsində biz qadağaları pozmadan azadlığımızı genişləndirə bilərik. Məhz onun sayəsində biz başqalarının dayandırdığı yerdə dura-dura başqalarından çox azad ola bilərik.

Ortalığa qoyduğumuz azadlıq sonsuzluğacan böyüyə-böyüyə gedə bilməz, hardasa dayanmalıdı. Dayanandan sonra da inkişaf eləyə bilməkdən ötrü onun daxili aləmi olmalıdı. Daxili azadlıq bizim qabağımızı kəsməyən, yanımızdan keçməyən, böyrümüzü kəsdirməyən azadlıqdı. Bu, ən azad azadlıqdı. Ona hədd yoxdu. Başqasının bizə heç vaxt mane olmayan və heç vaxt da mane olmayacaq azadlığı onun daxili azadlığıdı. Yəni bizim də başqasına mane olmayan azadlığımız daxili azadlığımızdı. Onu nə qədər istəsən inkişaf elətdirmək olar.

İctimai, siyasi, iqtisadi, mədəni azadlıqlar başqalarından asılı azadlıqlardı. Daxili, mənəvi azadlığınsa başqasından asılacağı yoxdu. Ancaq xarici mühit, sözsüz ki, ona təsir eləyir. İnsan nə qədər azad şəraitdə yaşasa, rahat yaşasa, yaxşı yaşasa, daxilən bir o qədər çox azad ola bilər. Azad şərait insanı artıq qayğılardan qurtarır, ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni azadlıqları tanımaqla onları problem sırasından çıxarır, insana daxili aləmiylə məşğul olmaq, mənəvi problemlərini, o cümlədən mənəvi azadlığını əsas problem kimi dərk eləmək imkanı verir. Başqalarıyla problem həll olunandan sonra bir problem qalır, o da özünsən.

İctimai, siyasi, iqtisadi, mədəni azadlıqlar uğrunda mübarizə başqalarıyla mübarizədi. Bu mübarizənin bir sonu var. Bir gün insanlar, nəhayət ki, öz aralarında dil tapa biləcəklər. Ondan sonra hər kəs özüylə məşğul olacaq.

Daxili azadlıqla xarici azadlıq bir yerdə inkişaf eləyir. Ola bilməz ki, onlardan biri inkişaf eləsin, o birini arxasıya aparmasın. Ancaq xarici azadlığın bir dirənən yeri var. İnsan o yerə çatandan sonra, cəmiyyətdə mümkün olan bütün azadlıqları qazanandan sonra azadlığını yalnız daxili istiqamətdə inkişaf elətdirəcək. Onda inkişaf elətdirməli başqa azadlıq da olmayacaq, çünki başqa azadlıqlar maksimum həddə olacaq, mənəvi azadlığınsa maksimum həddinin harda olduğunu heç kim bilmir.

Bizdən mənən güclü adamlar var. Onlar ətrafdan da bizdən çox azaddılar. İnsan daxilən nə qədər azad olsa, ətrafdan da asılılığını bir o qədər itirir. Belə insanı ətrafa sevgi və mərhəmət bağlayır.

Sevgi və mərhəmət azad cəmiyyətdə insanların bir-birinin həyatına müdaxiləsinin başlıca motivləridi. Bizim həyatımıza başqa motivlərlə müdaxilə cəmiyyətimizdəki geridəqalmışlığın nəticəsidir. Bu müdaxilə ya həmin geridəqalmışlığın özündən doğur, ya da geridəqalmışlığın qarşısını almaq üçün doğulur. Başqalarının azadlığına bu motivlərlə müdaxilə cəmiyyət inkişaf elədikcə sıradan çıxır və çıxacaq. Başqasının azadlığına sevgidən və mərhəmətdən irəli gəlməyən müdaxiləni hökmən hansısa məcburiyyət doğurmalıdı. Bu müdaxilə məcburiyyətdən yox, həvəsdən doğulursa, deməli, onun yaranmasında cəhalət iştirak eləyir. İnkişaf eləmiş cəmiyyətdə bu cür müdaxilələr yolverilməzdi. Azad cəmiyyət başqalarının azadlığına müdaxilə eləməyə həvəs göstərməyən cəmiyyətdi. Azad mühitin yaranması üçün bu həvəslərin sıradan çıxması vacibdi.

Biz azad cəmiyyətlərdə bu tendensiyanı görürük. Bu, qalib tendensiyadı. O, əks tendensiyaları məğlubiyyətə uğrada-uğrada gedəcək.

Başqasının azadlığına müdaxilə eləyəndə öz hərəkətimizin motivinə fikir verməyimiz vacibdi. Bizi bu müdaxiləyə nə sövq eləyir? Görsək ki, həvəs, onda onu boğmağımız vacibdi. Bu həvəsi bizdə daxili şərimiz və ya içində olduğumuz qrupun şəri – ictimai şər, məhəlli, mili, dini şər oyada bilər. Başqalarının azadlığına ya sevgidən, ya mərhəmətdən, ya da məcburiyyətdən müdaxilə eləmək olar. Bunların heç biri olmayan yerdə istənilən müdaxilə şərdir. Azadlıq uğrunda mübarizə bu şərə qarşıdır. Azadlıq uğrunda mübarizə başqasının azadlığına sevgidən, mərhəmətdən və məcburiyyətdən doğan müdaxilənin törədə biləcəyi şərə qarşı da olmalıdır.

Biz başqalarını təkcə başqalarının şərindən qorumamalıyıq, başqalarını həm də öz şərimizdən qorumalıyıq. Biz özümüzü başqalarının, başqalarını özümüzün, bir də, gücümüz çatırsa, başqalarını başqalarının şərindən qorumalıyıq. Əlbəttə, əgər seviriksə, mərhəmətliyiksə və ya ictimai məcburiyyət hiss eləyiriksə. Bunun üçüncüsü çox təhlükəlidir – o, diktaturanın yaranmasına da gətirib çıxarır. Ona görə başqasının azadlığına müdaxilə eləməyə məcbur olduğumuzu düşünəndə bunu dönə-dönə yoxlamalıyıq, yaxşı-yaxşı düşünməliyik və özümüzə o sərbəstliyi verməməliyik ki, guya məcburiyyət varsa, deməli, hər cür müdaxiləyə icazə var; biz mümkün qədər müdaxilənin ən aşağı, ən yumşaq formasını seçməliyik və ondan imtina eləyə biləcəyimiz anı da gözləməliyik. Həmin an yetişəndə müdaxiləni qüvvədə saxlamağın özü də bir şərdir, cəmiyyətin inkişafına mane olmaqdı, azadlığı yersiz məhdudlaşdırmaqdı.

Azadlığa qoyulan məhdudiyyətlər müvəqqəti xarakter daşmalıdı və daim onları götürüb-götürməməyin mümkünlüyü yoxlanmalıdı. Zaman – məhdudiyyətlərə yenidən baxmağı zəruri eləyir, çünki zamanın məhdudiyyətləri köhnəltmək qabiliyyəti var. Harda azadlığa müdaxilə eləməyin vaxtı çatırsa, orda nə vaxtsa azadlığa müdaxilənin vaxtı keçmiş də olacaq. Həmin vaxt yeni qərarlar lazımdır. Cəmiyyət bu cür qərarlara meyilli olmalıdı. Biz – bizim azadlığımıza qoyulan məhdudiyyətlərə yenidən baxılmasında maraqlı olmalıyıq. Və həmin məhdudiyyətin vaxtı keçdiyini görəndə, hiss eləyəndə təklifimizi irəli sürməliyik.

Hər bir prosesin zamanla birlikdə yetişməsi, yəni vaxtının çatması çox yaxşı haldır, belə vəziyyətdə prosesi həyata keçirmək asan olur. Zamanı qabaqlayan prosesin də öz xidməti var, o, zamanı yetişdirməyə xidmət eləyir, zamanı dəyişir, ancaq belə vəziyyətdə proses ağırlı olur. Bizim azadlığa münasibətimiz həm realist – zamana uyğun olmalıdı, həm də idealist – zamanı qabaqlayan olmalıdı. Biz təkliflərimizi irəli sürəndə zamanı nəzərə almalıyıq, yəni real təkliflər verməliyik. Bununla bərabər biz zamanı qabaqlayan fikirlərimizi, idealimizi də çatdırmalıyıq ki, məqsədimiz aydın olsun. Biz həm hansı yolla getməli

olduğumuzu deməliyik, həm də hara getdiyimizi göstərməliyik. Reallıq bizim metodumuzda nəzərə alınmalıdı, idealımızda yox.

Dövlətin, cəmiyyətin, ayrı-ayrı qrupların, şirkətlərin, millətin, dinin və nəhayət, yaxın ətrafımızın insan azadlığına minlərlə müdaxiləsi var ki, əslində onların biri də olmamalıdı, hamısı ləğv olub getməliidi. Ancaq gəl gör onların birini bu gün ləğv eləmək olurmu, olursa, hansı əziyyətin hesabına başa gəlir, bundan ötrü nə qədər zəhmət, əsəb sərf eləmək lazım gəlir...

Azadlıq uğrunda mübarizə budu: o, idealını göstərməliidi və bu ideala aparan yolda reallaşdırılması mümkün olan işlərin qulpundan yapışmalıdı.

İctimai, siyasi, iqtisadi, mədəni və bu sayaq başqa azadlıqlar uğrunda mübarizə aparan hər bir adam bilməliidi ki, əslində böyük mənada götürəndə bu azadlıqlar boş şeydi, əsl azadlıq insanın daxilindədi, o azadlıq da bu dəqiqə sənin özündədi, heç kim onu sənin əlindən almayıb, heç kim də ala bilməz; sənin ən böyük borcun o azadlığın qarşısındadı, ən böyük azadlığın o azadlıqdadı. Azadlıq uğrunda ən qiymətli mübarizə cəmiyyətdəki yox, öz daxilindəki mübarizədi. Eşq olsun sizə ki, bunu bilə-bilə qiymətli vaxtınızı cəmiyyətin azadlığı uğrunda mübarizəyə sərf eləyirsiniz.

Azadlıq və ölüm

Azadlıq uğrunda mübarizədə ölənlərin sayı qalan hər şey uğrunda ölənlərin sayından çoxdu. Bu o demək deyil ki, azadlıq – öldürəndi. Yox, azadlıq yaşadır. Ancaq ölüm adlı şər bu dünyada onu həmişə təqib eləyir. Əslində o, heç kimi, heç nəyi yox, azadlığın özünü öldürmək istəyir. Azadlıqsa əbədidir, ölümün ona gücü çatmır, heç vaxt da çatmayacaq. Ölüm yalnız azadlığı ifadə eləyən formaları – varlıqların maddəsini çökdürə bilər. Ölmək həmin formaların alına yazılıb. Onların azadlıq duyğususa əbədidir və ölümdən güclüdü. Azadlıq həmişə ölümə qarşıdır. Ölüm həmişə azadlığa düşməndir. Ancaq azadlığın qələbəsi əvvəldən məlumdu. Xeyirin qələbəsi əvvəldən məlumdu – kim nə deyir desin. Bu, çox dərin bir hissi, onun hara gedib çıxdığını bilmək də çətindi.

Azadlıq uğrunda mübarizənin nə qədər qurban apardığı tarixdən bəllidir. Tarixin aparıcı qüvvəsi azadlıqdı, tarixdən də çox qurban verən yoxdu. Tarixi yaradan qüvvə azadlıq yox, bir başqa hiss olsaydı, tarix bu qədər qan-qada görməzdi.

Azadlıq uğrunda mübarizədə insanlar müxtəlif cür qurban gedir: birində mübarizə apara-apara, birində qalib gələ-gələ, o birində məğlub olanda... Azadlıq uğrunda mübarizə vaxtaşırı qələbə çalır. Bu qələbə gələndə anda da qurbanlar olur, o qələbəni qorumaq uğrunda da qurbanlar olur, o qələbənin təhrif olunması,

vədinə xilaf çıxması da insanları qurban verir, qələbənin köhnəlməsi, yeni qələbəyə ehtiyac duyulması da yenə qurban-qurban, qan-qan deyir... Bu qurban getmələrin hamısı kədərli idi, onların arasında ayrı-seçkilik qoymaq, birini ağır, o birini yüngül saymaq olmaz. Ancaq bir az daha kədərli olanları da var: bu, azadlıq mübarizəsindəki məğlubiyyətin törətdiyi ölümlərin kədərli idi.

Azadlıq uğrunda mübarizə vaxtaşırı məğlubiyyətə də uğrayır. O, yenidən dirçəlib qalib gələcək. Ancaq həmin qələbəyəcən onu məğlubiyyət şəraitində bir ömür gözləyir. Azadlıq əbədidir, insan ömrü qısa. Deməli, insan – azadlığın məğlub olduğu şəraitdə ölən də bilər, əlbəttə, əgər o, azadlıq məğlubiyyətə uğrayanda ölənlərin arasında olmayıbsa. Beləliklə, məğlubiyyətin iki cür qurbanı var: bir məğlubiyyətin özü baş verəndə gedən qurban, bir də məğlubiyyət şəraitinin davam elədiyi dövrdə gedən qurbanlar. Məğlubiyyət baş verəndə insanın nə cür qurban getdiyi aydın olur, bu, göz qabağında olur, burda dolayı qurban ya olmur, ya da çox az olur. Məğlubiyyət şəraitindəsə insan çox vaxt dolayı yolla qurban gedir, o, üstüörtülü şəkildə bu məğlubiyyətin qurbanına çevrilir. Kimisi qara ciyər serrozundan, kimisi avtomobil qəzasında, kimisi ürək xəstəxanasında ölən bilər – ancaq dərindən baxanda görürsən ki, bütün bunlar əslində azadlıq mübarizəsindəki məğlubiyyətin aldığı canlar, verdiyi qurbanlardı.

Çıxış yolu nədədir? Azadlıq uğrunda ictimai mübarizə başqalarıyla, başqalarına qarşı aparılan mübarizədir. Bu mübarizədə qələbə həm də mühitin ona nə dərəcədə hazır olmasından asılıdır. Üstəlik, unutmamaq lazımdır ki, həmin qələbə mühit inkişaf elədikcə köhnələcək, müvəqqəti xarakter daşıyacaq, ən mükəmməl ictimai şərait yetişənə qədər bu qələbələrin özünə də qalib gəlmək lazım olacaq. Azadlığın mühitdəki, yəni bizdən kənardakı qələbəsi təkcə bizdən asılı deyil. Bu bir az da qismət məsələsidir – kimi onu görə, kimi görməyə. Bizdən tam asılı ola biləsi qələbə yalnız öz qəlbimizdəki mübarizənin qələbəsidir. Biz yalnız daxilimizdəki azadlıq uğrunda mübarizədə daim qalib ola bilərik. Ən vacib olanı da elə budur. Çıxış yolu bunu dərk etməkdir. Mən başqa yol görmürəm. Biz məğlubiyyət şəraitində də qələbəylə ölən biləcəyimizə inanmalı, məğlubiyyət şəraitində qalib kimi ölənləri tanımalı, əlimizi uzadıb onları göstərməli və həqiqi qələbənin mühitdə yox, insanın özündə olduğunu təbliğ etməliyik.

Biz azadlıq uğrunda mübarizənin dolayı qurbanlarını görsək də, bir gün özümüzün də o qurbanların sırasına qoşula biləcəyimizi və çox güman ki, qoşulacağımızı bilsək də, yenə dinc, qansız və qurban tələb etməyən mübarizənin tərəfində durmalıyıq. Biz ölməyə qarşı olmalıyıq. Biz ölməyi, insanı qurban verməyi, insandan qurban getməyi tələb etməyi öz mübarizəmizə yaxın buraxmamalıyıq.

Azadlıq uğrunda daxili mübarizə də insanı qurban verə bilərmi? İnsan azadlıq uğrunda daxili mübarizəsinin də qurbanı ola bilərmi? Bəli, ola bilər.

Hansı yolla? Ölümün tərəfinə keçməklə. Yəni əslində bu, azadlığın verdiyi qurban deyil, bu, ölümün aldığı qurbandı. Yəni azadlıq uğrunda daxili mübarizənin azadlığın tərəfində dura-dura qurbanına çevrilmək mümkün deyil, yalnız bezibmi, yorulubmu, acıqdanmı, hirsdənmi ölümün tərəfinə keçəndə bu mübarizə prosesində qurban getmək mümkündür. Bu səhvdi. Biz insanları bu yoldan çəkəndirməyə çalışmalıyıq. Belə səhvi insan bəzən illər uzununu eləyir. Bəzən də bu səhv bir anlıq olur və bəzən elə o an da insanı qurban apara bilir.

Azadlıq uğrunda daxili mübarizə prosesində törənən ən böyük qətl – azadlığın törətdiyi qətl yox, prosesin gedişində törənən qətl – intihardır. Azadlıq uğrunda ictimai mübarizə tam qələbə çalanda sonra o, daha qurban verməyəcək. Ancaq azadlıq uğrunda daxili mübarizə bundan sonra da davam eləyəcək. Deməli, azadlıq uğrunda mübarizənin hələ qurbanları olacaq – intihar formasında. Azadlıq uğrunda daxili mübarizə sonsuz olduğuna görə insanın nə vaxtsa intihardan imtina eləyəcəyi bir az çətin görünür. Ölüm azadlıq uğrunda mübarizəni həmişə, bu mübarizə yalnız daxili mübarizə şəklində qalanda da təqib eləyəcək, ondan qurban almağa çalışacaq. Çox güman ki, insan nə vaxtsa açıq intihardan imtina eləyə biləcək, nə vaxtsa açıq-aşkar intiharlar daha baş verməyəcək. Ancaq insanın gizli intihardan da nə zamansa əl çəkəcəyi ağlabatan görünür. Gizli intihar azadlıq uğrunda mübarizənin ən güclü, ən sona qalan, ən uzunömürlü düşmənidir. Biz onu öz qəlbimizə yaxın buraxmamalıyıq. Ona qalib gələn – hər şeyə qalib gəlir.

Biz, əlbəttə, xoşbəxtliyin tərəfində durmalıyıq və bütün ölümlərə acımalıyıq. Azadlıq uğrunda mübarizə özünün bütün düşmənlərini tanımalıdı və ölümün bütün formalarına qarşı çıxmalıdı. Biz yalnız ölümün bir formasını – təbii ölümü, qocalıb ölməyi az-çox sakit qarşılaya bilərik. Ölümün qalan formalarına biz rəqib gözüylə baxmalıyıq. Azadlıq uğrunda mübarizə onsuz da uduzan deyil. Ancaq bu ümumən belədir. Bir insan ömründəsə o, uduza da bilər. Biz də bir insan ömründən danışırıq. Qoy ölüm insanı yalnız qocalıqla hədələsin, insan yalnız qocalıb ölsün və öz qoca ömrüylə azadlığa illər uzununu nə cür sadıq qaldığını göstərib, ləyaqətin illərə nə cür qalib gəldiyini başa salıb, çiyinlərdə torpağa gedən tabutuyla, meyitini torpağa sallayan dostlarıyla bu dünyada mümkün olan qələbələrə ən şərəfli nöqtəni qoyub, bu dünyada bütün şərəfli qələbələri məğlubiyyətə uğratmağa çalışan şərin ən son ümidinə ən sərt cavabını verib desin: Ölüm, sən məni udmursan, ölüm, mən səni uduram!

Qazanc

Azadlıq uğrunda sakit, təvazökar, təmənnəsiz, özünü gözə soxmayan mübarizə bizə nə verir? Pul? Biz təmənnəsiz mübarizədən danışıyıq. Şöhrət? Biz özünü gözə soxmayan mübarizədən danışıyıq. Hakimiyyət? Bizim mübarizə, hakimiyyətdə olsaq belə, mahiyyətə hakimiyyətin əleyhinə yönəlmiş, onu zəiflətməyə çalışan bir mübarizədi. Bəs azadlıq uğrunda mübarizə bizə nə verir?

Azadlıq uğrunda mübarizənin ictimai, siyasi, iqtisadi, psixoloji faydası da ola bilər, ancaq bu, dövrdən, yerdən, təsadüfdən asılı olan bir qazandı, istəmədən, dolayısıyla, öz-özünə ortaya çıxan və həmişə də ikinci dərəcəli bir qazandı. Azadlıq uğrunda mübarizənin birinci dərəcəli, zərurətdən doğan, onun birbaşa məntiqinə uyğun olan qazancısa mənəvi qazandı. Bu qazanc sırf mənəviyyətlə bağlıdır, ona görə də onun ictimai, siyasi, iqtisadi, hətta psixoloji bəhrəsini həmişə, hər yerdə tapmaq, bunlarla ziddiyyətə girməyən bir məntiqini göstərmək mümkün deyil.

Azadlıq uğrunda mübarizə yüz illər boyu ictimai, siyasi, iqtisadi, psixoloji faydaların ziddinə aparılıb. Günə bu gün də dünyanın neçə-neçə yerində bu mübarizə o faydalardan imtina etməklə aparılır. Azadlıq uğrunda mübarizəni ictimai, siyasi, iqtisadi, psixoloji məntiqə bağlamaq da olar. Ancaq bu mübarizənin həmin məntiqə tam zidd vəziyyətdə də ortaya çıxması, yaşaması, güclənməsi, mövcudluğunu, əhəmiyyətini itirməməsi göstərir ki, o, həmin məntiqdən asılı deyil, onun öz məntiqi, öz qanunauyğunluğu var.

Mənəvi qazancın yalnız hissi sübutu var. Mənəvi qələbə fakt deyil, hissdi. Mənəvi qazanc material deyil, duyğudu. Deməli, azadlıq uğrunda mübarizənin bizə verdiyi ən böyük qazancı biz yalnız hiss etməyə bilərik, bunu ifadə etməyə lazım gələndə biz yalnız hisslərimizi ifadə etməyə bilərik, sübut kimi yalnız keçirdiyimiz hisslərdən danışa bilərik. Hissləri ifadə etməksə çətindi, hisslə onun istənilən ifadə forması arasında fərq var, ifadə formalarının hər biri hissdən zəifdi, deməli, biz azadlıq uğrunda mübarizədən əldə elədiyimiz qazancı heç vaxt tam şəkildə başqalarına çatdırma bilmərik.

Azadlıq uğrunda mübarizənin bir sükutu da var. Bu sükutla o öz qazancının, qələbəsinin, mühümlüyünün ifadə etməyə bilmədiyi tərəflərindən danışır. Azadlıq uğrunda mübarizəni başa düşmək istəyən adam bu mübarizənin sükutunu da dinləməlidir.

Şair niyə şeir yazır? İnsan niyə musiqiyə qulaq asır? Adam niyə göyçəmənliyə uzanıb gözünü buludlara dikir? Azadlıq uğrunda mübarizə də insanın şeir yazması, musiqiyə qulaq asması, buludlara tamaşa etməsi kimi bir şeydi. İnsan niyə sevir? Azadlıq uğrunda mübarizə sevgi kimi bir şeydi. Biz niyə bəzən əlimizi uzadıb qara toxunmaq istəyirik? Azadlıq uğrunda mübarizə də belə şeydi. O, rəasional deyil, irrasionaldı. Azadlıq uğrunda mübarizə mənadı, mənafe deyil. Biz bu mübarizə prosesində mənalara yaşayırıq, mənafeləri yox.

Sizdən azadlıq uğrunda mübarizəyə əsas istəyən adama hissinizlə və sükutunuzla cavab verin. Mənalardan danışın və məna ilə susun. Ən böyük məntiqin izahı budur. Biz azadlıq uğrunda – ifadə eləyə bilmədiyimiz səbəblərdən mübarizə aparırıq. Başqa mübarizələrin ifadə olunan səbəbləri bu izah olunmaz səbəbin yanında heç nədi. Biz azadlıq uğrunda buna görə mübarizə aparırıq.

Duyduğumuz bizə bəsdir. Mənalarla yaşamaq – yaşamaqların ən yaxşısıdır. Bizə başqa arqument gərək deyil. Azadlıq uğrunda mübarizəyə əks arqument yoxdur. Azadlıq uğrunda mübarizə bütün əks arqumentlərdən üstündür. Azadlıq uğrunda mübarizə bizə bunu verir. O bizi bütün əks arqumentlərin fövqünə qaldırır. Səni hər şeyin fövqünə qaldıran mübarizəyə sual verə bilərsən, amma “Mənə nə verir?” şəklində yox. Çünki o, səni hər şeyin fövqünə qaldırmaqla artıq həmin sualın cavabını verir.

Ümid

Azadlıq uğrunda mübarizənin ümidi azadlığın əbədiyyətidir. O özünü ölməz hiss eləyir, ona görə də qalib gələcəyinə inanır. O özünü əxlaqi cəhətdən üstün bilir, onun mənəvi əzəməti var. Azadlıq uğrunda mübarizə aparən adam daxilən özünü çox əzəmətli duyur, bu əzəməti onda əxlaqlı, üstün və ölməz olduğuna inanmağı yaradır. Azadlıq uğrunda mübarizə əxlaqlı, üstün və ölməz olduğunu hiss eləyir, buna inanır, güvənir və əxlaqın, üstünlüyün, ölməzliyin verə biləcəyi hər şeyə ümid eləyir.

Azadlıq uğrunda mübarizə aparən adam fəni olan hər bir şeyin keçib gedəcəyinə, geridə qalacağına, bu mübarizənin əvvəl-axır təsdiqini tapacağına, düz yol kimi qəbul olunacağına, ondan imtinanın yanlış olduğunun başa düşülməsinə inanır. Buna o, Allaha inanmayanda da inanır. Azadlıq uğrunda mübarizə – əbədiyyətə ümid eləməyəndə də ilahi mahiyyətini itirmir. Allahı inkar eləyəndə belə, o, müqəddəs cərgədə qalır. Azadlıq uğrunda mübarizə – Allaha inananda da ilahi mərtəbədədir, inanmayanda da. Azadlıq – Allahı inkar eləyən adama da əxlaq verə bilər. Yetər ki, vicdanlı olasan.

Azadlıq uğrunda mübarizə insandan vicdan istəyir. Onun (azadlıq uğrunda mübarizə aparən adamın) Allaha inanıb-inanmamağı vacib şərt deyil, vacib şərt onun vicdanlı olmasıdır. Azadlıq uğrunda mübarizə aparən adam tək bircə dəfə azadlığı vicdandan ayırsa, səhvə yol verəcək, azadlığı azadlığın əleyhinə yönəldəcək, təcrübədədisə təcrübədə, nəzəriyyədədisə nəzəriyyədə azadlığı məntiqi-mənəvi ziddiyyətlərə salacaq, onu öz harmoniyasından, sakitliyindən, əxlaqi yol göstərmək bacarığından məhrum eləyəcək, ona şübhəsi, hətta nifrəti

yanacaq, axırda da ən yaxşı halda peşman olacaq, ən pis halda özünü və başqalarını öldürməklə məşğul olacaq.

Vicdan hər bir yaxşı xüsusiyyətin ikinci adıdır. Sən ona azadlıq deyirsən, bir adı da vicdandır, sevgi deyirsən, həm də vicdandır, ədalət deyirsən – vicdandır, mərhəmət deyirsən – vicdandır. Vicdan bunların ümumi adıdır. Vicdan elə bir şeydi ki, biz onun adını çəkməyəndə də onu nəzərdə tuturuq və tutmalıyıq da. Biz nəyisə yaxşı, düzgün, haqlı sayırıqsa, deməli, onu vicdanlı sayırıq. Biz azadlığı yüksək dəyər kimi götürürüksə, deməli, onu vicdanla bərabər götürürük, azadlıq deyirik, deməli, vicdanı olan azadlıqdan, vicdanlı azadlıqdan, əxlaqlı azadlıqdan danışırıq, azadlıq uğrunda mübarizə deyirik, deməli, vicdanlı mübarizədən danışırıq.

Azadlığın bir adı da vicdandır. Biz onu mənəvi proses kimi götürürük, onun vicdana zidd forması onun təhrif olunmuş formasıdır, vicdanın üstündən keçən azadlığın bizim nəzərdə tutduğumuz azadlıq ola biləcəyini düşünmək yanlışdır, azadlıq uğrunda vicdana zidd mübarizəni qəbul eləyə biləcəyimizi gözləmək yersizdir. Nə vicdandan ayrı olan azadlıq biz dediyimiz azadlıqdır, nə də vicdandan ayrı mübarizə biz deyən mübarizədir. Azadlıq və mübarizə yalnız vicdana sadıqdisə həqiqətə və əbədiyyətə iddia eləyə bilər, başqa halda o, yalana və faniliyə xidmət eləyir.

Biz azadlıq uğrunda mübarizənin qalib gələcəyini deyəndə yalnız vicdanına sadıq olan mübarizədən danışırıq, başqa mübarizə qələbəyə ümid eləməsin. Biz azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırmağında bunu vicdanımıza görə belə eləyirik, başqa bir səbəb yoxdur. Biz azadlıq uğrunda mübarizə aparmağı təklif eləyəndə bunu vicdanın təhrikiylə eləyirik, başqa təhrik yoxdur.

Harda azadlıq deyirik, orda vicdandan danışırıq, ona görə bizim dediyimiz hər azadlıq sözünü götürüb yerinə vicdan sözünü qoymaq da olar. Düzü, heç özümüz də bilmirik ki, niyə vicdan yox, azadlıq deyirik. Bəlkə də bütün yüksək keyfiyyətlərə vicdan deyilsə daha doğru olar, onda adlara bölünmə və onlar arasında toqquşma da olmaz. Ancaq məsələ burasındadır ki, adlara bölünmə bizim hisslərimizdə var. Biz o keyfiyyətləri adbaad, ayrı-ayrılıqda duyuruq. Ancaq bu keyfiyyətləri birləşdirən bir duyğu da var, bu da vicdandır.

Azadlıq əbədi olduğuna görə arxayın, vicdanlı olduğuna görə inamlı, üstün olduğuna görə xoşbəxtdir. Bütün bunlara görə onun verdiyi ümid müqayisəolunmaz bir ümiddir. Bu ümid yalnız əbədi və arxayın, vicdanlı və inamlı, üstün və xoşbəxt duyğuların verdiyi ümidlə müqayisə oluna bilər. Belə ümidlərisə müqayisə eləməyə ehtiyac yoxdur, çünki bunlar nəinki eyni dərəcədə əhəmiyyətli ümidlərdi, bəlkə də elə hamısı eyni ümiddir.

Azadlıq uğrunda mübarizənin verdiyi ümid insanı faniliyin fəvqünə qaldıran ümiddir, bu elə bir ümiddir ki, onu fani olan varlıqlardan, hadisələrdən,

proseslərdən və ölən duyğulardan almaq mümkün deyil. Azadlıq – əbədiyyətə ümidli, əbədi ümidli. İnsan – yaranışından bu ümidə bağlıdır. Tarix – ilk addımını atandan bu ümidlə irəliləyir. Ən çətin anda da bir hiss pıçıldaıyır ki, darıxma, hər şey yaxşı olacaq. Demirəm ki, bunu tək cə azadlıq pıçıldaıyır, ancaq burda azadlığın böyük payı var. Hər şey yaxşı olacaq deyir azadlıq uğrunda mübarizə. O inadkardı. Ən ağır anda belə, yavaşca, çəkinə-çəkinə də olsa, yenə bunu deyir. Gəlin ona inanaq. Doğrudan da, axır-əvvəl hamı azad olacaqs, deməli, doğrudan da hər şey yaxşı olmalıdı. Azadlıq uğrunda mübarizə də bunu deyir. Hamının azad olacağını deyir azadlıq uğrunda mübarizə. Hamı azad olandan sonra hər şeyin yaxşı olacağını deyir.